

Л.Н. ТОЛСТОЙ

АНГЕЛЕР

Л. Н. ТОЛСТОЙ

АҢГЕМЕЛЕР

“МЕКТЕП” БАСМАСЫ
Фрунзе – 1978

Р I
Т 53

ТОЛСТОЙ Л. Н.

Т 53 Аңгемелер. [Которгон Э. Долонов. [Жаштар үчүн]. Ф., «Мектеп», 1978 ©
220 бет.

Жыйнакка орустун улуу жазуучусунун аңгемелери киргизилди. Алар окуучулардын класстан тышкары окуусуна арналган.

Т $\frac{731-182}{M 452(17)-78}$ 233– 78

Р I

Перевод осуществлен с издания: Собрание сочинений Т, Т. 10, 12, 14 государственное издательство художественной литературы — Москва, 1963—1964 г г., Избранные повести и рассказы Т. I — Государственное издательство художественной литературы — Москва., 1964 г.

© Перевод на киргизский язык. Издательство «Мектеп», 1978 г.

КОЖОЮН ЖАНА КЫЗМАТКЕР

I

Бул окуя кышкы Николанын эртесинде болду. Чиркөө коомунда майрам өтүп, кыштактык дворник, экинчи гильдиядагы көпөс Василий Андреич Брехунов сыртка чыга албады: ал чиркөөлүк староста, ошондуктан чиркөөдөн алыс кетпөөгө, үйүндө да тууган-туушкандарын жана жоро-жолдошторун кабыл алып, аларга сый көрсөтүүгө тийиш. Кошуна кыштактагы помещиктин токоюн сатып алмакчы болуп, көптөн бери соодалашып жүргөн Василий Андреич акыркы коноктор кетишер замат жолго чыгууга ашыкты. Василий Андреичтин ашыккандыгынын себеби шаардык көпөстөр сооданы бузуп, итбекер арзан түшкөн токойдон кагылып каламбы деп чочулады. Василий Андреич токойго жети миң сом бергендиктен гана жаш помещик он миң сом сураган. Жети миң сом токойдун накта наркынын үчтөн бир эле бөлүгүн түзөт. Токой анын округунда жана кыштактык уезддердин көпөстөрүнүн ортосунда көптөн бери түзүлгөн тартип боюнча округдагы бир көпөс экинчи көпөстүн соодасын басууга тийиш эмес, ошондуктан Василий Андреичтин дагы да соодалашышы мүмкүн болучу, бирок губерниялык токой сатуучулардын Горячкинскийдин токоюн сатып алмакчы болуп жатышкандыктарын угуп, Василий Андреич дароо жетип барып, помещик менен ишти биротоло бүтүрмөкчү болду. Майрам бүтөр замат сандыктагы өзүнүн жети жүз сомун алып чыкты да, үч миң сомго толтуруу үчүн ага чиркөөнүн эки миң үч жүз сомун кошту да, аларды кайра такмазалап эсептеп чыгып, капчыгына салды да, жолго камданды.

Василий Андреичтин кызматкерлеринин ичинен ошол күнү соо жүргөнү жалгыз Никита, ал ат кошкону сарайды карай чуркады. Никитанын ошол күнү ичпей, соо жүргөндүгүнүн себеби ал аракеч болучу, орозо жакындап, ооз бекитер күнү үстүндөгү майда бүрмөлүү кемселин жана булгаары өтүгүн сатып ичип, мындан кийин ичпеске ант берген, ичпей жүргөнүнө эки ай болду, майрамдын алгачкы эки күнүндө бардык жерде суудай аккан шароп көзүн канча кычыштырса да оозуна албады.

Никита жакынкы кыштактардан келген элүү жаштагы, эл айткандай үй-жайы бар дегени эле болбосо, өмүрүнүн көпчүлүгүн сыртта өткөргөн мужик. Анын мээнеткечтигин, иштеги шамдагайлыгын жана күчүн, эң башкысы — ак көңүл, жагымдуу мүнөзүн бардык жерде баалашчу; бирок анын күлү бир жерге да додолонбоду, анткени жылына бир-эки жолу, кээде нечен курдай, баш-аягына карабай ичип кетүүчү, үстүндөгү кийим-кечесин бүт сатып ичкени аз келгенсип, элди ызы-чуу кылып, кылдан кыйкым чыгара турган адаты бар болучу. Василий Андреич да аны далай жолу кууп жиберген, бирок анын ак жүрөктүгүнө, малды сыйлагандыгына жана башкысы эмгегинин арзандыгына карап кайра алчу. Ага окшогон кызматкер сексен сом турат, бирок Василий Андреич Никитага кырк сом төлөйт, анысын да майдалап жатып бөлүп-бөлүп берет, көбүнесе акчалай төлөбөй, дүкөндөгү малга кымбат чегерет.

Никитанын бир кездеги сулуу, колунан да, тилинен да келген аялы Марфа азыр кенже уулу жана эки кызы менен өзүнчө оокат кылат, үйгө келип жаша деп Никитага да айтпайт, анткени, биринчиден, ал бөлөк кыштактан келип, алардыкында маанектеп жүргөн челекчи менен жашаганына жыйырма жылча болду; экинчиден, соо кезинде күйөөсүн өз билгениндей жумшаганы менен, мас кезинде андан өлгүдөй коркот. Бир күнү Никита үйүндө мас болуп алып, соо кезинде аялынын алдындагы жоргологонунун эсесин чыгаргысы келди окшойт, анын сандыгын талкалап, эң баалуу жасалгаларын алып чыкты да, дөңгөчтүн үстүнө коюп, балта менен сарафандарынын, көйнөктөрүнүн бирин койбой барчалап салды. Никитанын иштеп тапкан эмгек акысы бүт бойдон анын аялына берилет, буга Никита да кыңк дебейт. Марфа адатынча бу жолу да майрамга эки күн калганда Василий Андреичке келип, андан үч сомго ак ун, чай, кант жана ашмүшкө, шарап, акчалай дагы беш сом алды да, кур эле дегенде Василий Андричтин жыйырма сом төлөөгө тийиш экендигине карабай, өзгөчө кайрымдуулук кылып

жаткансып, ага бөгүлө-чөгүлө алкыш айтты.

— Сен экөөбүз кандайдыр бир сөз байлашты белек? — деди Василий Андреич Никитага. — Керекпи — ал, орун-очоктошуп кетесиң. Мен башка элдей эмесмин: күтө түр дебейм, менде расчёттор да, штрафтар да болбойт. Эки сүйлөбөйм. Сен мага кызмат кылсаң, мен да сени таштабайм.

Муну айтып жатып, Василий Андреич Никитага кайрымдуулук кылып жүрөм деп чын дилинен ишенди: ал сүйлөгөндө адамды уютуп салуучу, ошентип Никитадан баштап, анын акчасына көз каранды болгон адамдардын баардыгы бизди алдабайт, жакшылык кылып жүрөт деп анын бул ишенимин колдошчу.

— Түшүнөм го, Василий Андреич; сизге өз атамдан артык эле кызмат кылып жүргөнсүйм, мен эң жакшы түшүнөм,— Василий Андреичтин алдап жүргөнүн жакшы түшүнгөн, бирок аны менен кыжылдашып олтурбай, башка орун табылганча бергенин алып жашай берүү керектигин сезген Никита ушинтип жооп кайтарды.

Эми минтип кожоюндан ат кош деген буйрук алган Никита каздыкындай майпаңдаган буттарын жеңил таштап, адатынча сарайды карай чын ыкласы менен жайдары жөнөдү, кайыштан жасалган оор чачыктары бар жүгөндү алды да, суулуктун чыгырыктарын шалдыраткан бойдон эшиги жабык атканага барды, анда Василий Андреич чанага кош деп айткан ат бөлөк турган экен.

— Эмне, эриктиңби, акмагым? — деди Никита окурана тосуп алган бою жапысынан келген чымыр, шалпаң куйругураак, кара тору, кер ооз айгырга. — Болду, болду! Ашыкпа, адегенде сугарып келейин,— ал сөздү түшүнүп койгонсуп, ат менен сүйлөшө берди, анан аттын чан баскан соорусун этеги менен сүртүп, жаш айгырдын татынакай башына жүгөн катты, кулактарын көкүлүн оңдоду да ноктону чечип, сууну көздөй жетелеп жөнөдү.

Бийик атканадан этият чыккан Керооз оиноктои баштады, кудукту карай декилдеп кошо жарышып келе жаткан Никитаны тээп жиберчүдөй болуп сыр көрсөттү.

— Шайтандан, шайтандан, митаам! — деп кобурады Керооздун сактыгын билген Никита, анткени ат анын майланышкан чолок тонун чала-була серпип өтүү үчүн гана арткы бутун көтөрө турган, бирок тепчү эмес, бул кыялды ал өзү да жакшы көрчү.

Муздак суудан кана ичкен ат катуу уурттарын кыймылдатты, муруттарынан тепшиге тыпылдап тунук тамчылар тама баштады, ойго баткансып, былк этпей туруп калды; анан катуу бышкырып жиберди.

— Ичпесең ичпей элегой, билдик суусунуңдун канганын; мындан кийин сураба,— Никита олуттуу сүйлөп, Кероозго өз мамилесин толук түшүндүрдү; анан мөңкүп, короонун ичин чууга салган ойноок жаш аттын улам тизгинин кагып коюп, кайра сарайды карай чуркады.

Кызматкерлерден эч ким жок, үйдө майрамга карата келген кухарканын гана күйөөсү.

— Барып сурап келчи, берекем,— деди ага Никита,— кайсы чананы чек дейт экен: чоңунбу же кичинесинби?

Кухарканын күйөөсү фундаменти бийик, тунуке менен жабылган үйдү карай жөнөдү, көп буйдалбай кичинеин чексин деген кабарды алып келди. Никита каамытты кийгизип, майда мыктар менен бөрктөлгөн седелканы токуй салды да бир колуна сырдалган жеңил догону кармап, экинчи колу менен атты жетелеп, сарайдын астында турган эки чананын жанына келди.

— Кичинесин болсо кичинесин,— деди ал, тиштеп алам дегенсип баятан бери анткорлонуп, сыр көрсөтүп жаткан акылдуу атты чананын жанжыгачынын ортосуна киргизип, кухарканын күйөөсүнүн жардамы менен чеге баштады.

Бардыгы даяр болуп, божу тагуу гана калган кезде Никита кухарканын күйөөсүн саман, шалча алып кел деп сарайга жиберди.

— Мына бүттү. Болду, болду, тыбырабай! — деди Никита кухарканын күйөөсү алып келген сулунун жаңы саманын чананын ичине жая салып жатып. — Эми тиги сокмо таарды

төшөп, үстүнө шалчаны салалы Мына минтип, мына минтип, отурганга жакшы болот — деп кобураи берди. Шалчаны отургучтун үстүнө салып жатып.

— Ракмат сага, берекем,— деди Никита кухарканын күнөөсүнө,— эки адам болсо иш да тез бүтөт. — Анан учтары чыгырыкка бекитилген кайыш боожуну оңдой кармап, Никита чананын алды жагына олтурду, чыдабай жулкунуп турган атты короонун тоң кыктарынын үстүнөн дарбазаны карай айдады.

— Микит байке, байкебай! — деп чыңылдады кожоюндун короого атып чыккан чолок кара тон, жаңы ак кийиз чокой кийген, жылуу тумакчан жети жашар баласы. — Мени түшүрүп алчы, деп суранды чолок тонун бүчүлөп келе жатып.

— Бол, бол, чурка, кулунум,— Никита атты токтотуп кубанганына чыдабай жадырай түшкөн кожоюндун купкуу, арык баласын чанага түшүрүп, көчөгө чыкты.

Саат үчкө карап калган. Күн суук — он градуска жакын, бүркөк, шамал дуулдайт. Асмандын теңин салаңдаган кара булут каптаган. Бирок короонун ичи тынч болучу. Көчөдө шамал кадимкидей: жамалаш сарайдын чатырынан кар учуруп, мончонун бурчуна айдап барып куюндатып жатты. Никита короодон чыгып, аттын башын крыльцону карай жаңы эле бурганда оозуна папирос тиштеген, башы жабык ичик кийип, белбоосун киндигинен ылдый чычырэта байланган Василий Андреич тапталган карды булгаары капталган кийиз чокою менен качыркачыр басып чыгып келип, бийик крыльцого токтой калды. Папиростун түбүн дембе-дем сорду да, аны аяк астына таштап, тебелеп салды, муруттарынын арасынан түтүн буркуратып, көз кыйыгы менен атты карап койду, анан муруттарынан башкасы кырылып ташталган анардай беттерин ичигинин жакасы менен кымтылап, чыккан демден улам жаканын ичи тердеп кетпесин үчүн анын учтарын кайрып койду.

— Учкаяктыгын көр мунун, жетип келген тура! — деди ал чананын ичинде олтурган уулун көрө коюп. Василий Андреич меймандар менен ичкен шараптан улам өрөпкүп турду, анысынан да жыйган-терген байлыгын, жасаган иштерин ойлоп, ого бетер курсант болду. Көңүлүндө ар качан мурасчысы катары эсептелип жүргөн уулунун ушул турпаты ага бул жолу чоң ырахат алып келди; ал көздөрүн жүлжүйтүп, тиштерин орсойтуп уулун тиктеп турду.

Василий Андреичтин ийнине түшүрө шалы жоолук салынган кош бойлуу, купкуу арык аялы узата чыгып, босогонун жанында турду.

— Никитаны кошо ала кетсең кантет,— деди ал эшиктен бүжүрөп баш багып.

Василий Андреич жооп да кайтарбады, калыбы, анын сөзүнө итатайы тутула түштү окшойт, кабагын чытып, чыйт түкүрүнүп койду.

— Акча менен баратасың. — Аба ырайы да бузулбагай эле. Чын айтам, кудай үрсун.

— Эмне, мени жолду билбейт деп турасыңбы же бассам-турсам деле бирөөнү ээрчите жүрүүгө тийишминби? — Василий Андреич тиштене сүйлөдү, ал көбүнчө дүкөнчүлөргө жана сатуучуларга мына ушинтип ар бир сөздү таптап сүйлөшө турган.

— Ырас айтам, кудай акы ала кетсеңчи! — деди аялы жоолугун оңдоп кымтыланып жатып.

— Деги ач кенедей неме экенсиңго... Бу чананын каягына батат?

— Мен даярмын, Василий Андреич,— деди Никита күлмүздөп. — Мен жокто аттарга жем берип турушса гана болгону,— ал кожоюндун аялын карап.

— Мен карайм, Никитушка, Семенго айтам,— деди кожоюндун аялы.

— Кана кеттикпи, Василий Андреич? — деди Никита.

— Кемпирдин тилин албасак болбойт окшойт. Баргын да жылуураак дипломаттын бирин кийип кел,— деди Василий Андреич кайра жылмайып, Никитанын колтугу, аркасы, этеги саңсаң айрылган, майланышып, күйгөн карындай бырышкан, көрбөгөнү калбаган чолок тонунан көз кызып.

— Эй, берекем, атты кармай турчу! — Никита короо тарапты карап кухарканын күйөөсүнө үн катты.

— Мен өзүм, мен өзүм! — деп чыйылдады кожоюндун баласы кызарып үшүп кеткен тыпыгый колдорун чөнтөгүнөн чыгара коюп, муздак кайыш боожуну алды. Бирок жасанып олтуруп албай, тезирээк кыймылда! — деп кыйкырды Василий Андреич Никитаны шылдыңдап.

— Көз ачып-жумганча келем, Василий Андреич,— кийиз менен таштамандалган эски чокой кийген Никита баштары ичин караган буттарын тыпылдатып тез-тез таштап, короодогу жумушчулардын кепесин карай чуркады.

— Кана, Аринушка, мештен халатымды бери алып бере койчу — кожоюн менен баратам! — деди кепеге чуркап кирип келген Никита мыкта илинип турган белбоону алып жатып.

Түштөн кийин уктап ойгонуп, эми күйөөсүнө самоор коюп жаткан кызматкер аял Никитаны жайдары каршы алды, анын шашкалактаганын көрүп, кызматчы аял да калдастай түштү, анын мештин үстүндө жайылып турган чалдыбары чыккан эски кафтанын ала коюп, шашып-бушуп күбүп-кагып, ушалап жиберди.

— Эми кожоюнуң экөөң ээн-эркин шапар тебе турган болдуңар,— деди кухаркага кимдир бирөө менен көзмө-көз боло калганда ак көңүлдөн сыпайы бир нерсе айта салчу адаты бар Никита.

Анан ансыз да кындыйган белине сүзүлө баштаган белбоону чолок тонунун сыртынан катуу оронду.

— Ой, бали,— деди ал белбоонун бир үчүн бек кыстарып жатып. — Эми бошобойсуң! — анан колдору бошураак жүрсүн үчүн ийиндерин ыкшап-ыкшап, сыртынан халат кийди, ийиндерин дагы да күйшөгүлөдү, колтуктарын уруп-уруп койду да текчеден кол каптарын алды. — Мына эми ойдогудай болду.

— Бутуңду которуп кийсең боло, Степаныч,— деди кухарка,— антпесең чокойлоруң тешик экен.

Степан ойлонуп туруп калды.

— Ошентсемби... Болуптур, ушу да жарайт, алыс деле эмес!

Короого чуркап чыкты.

— Үшүп жүрбө, Никитушка? — деди чананын жанында турган кожоюндун аялы.

— Эмнеге үшүмөк элем, жыпжылуу эле,— деп жооп кайтарды Никита буттарын жаап алмак болуп саманды чананын түмшугуна шыкап, жулкунган атка кереги жок камчыны самандын астына сойлотуп жатып.

Кош тон кийген Василий Андреич күпшүйүп, чанага чалкалап толо олтурду, Никита дароо боожуну алды да чананы ордунан жылдырды. Ал жүрүп бара жаткан чананын сол жагына ыргып түшүп, бир бутун сунду.

II

Жулкунган айгыр таманынан болор-болбос кычырап үн чыккан чананы кыштактын тапталган аяздуу жолу менен алчактап сүйрөп жөнөдү.

— Бу сен жармашып кайда? Берчи камчыны, Микита! — деп кыйкырды чанага жабышмак болгон мурасчысына жетине албаган Василий Андреич. — Сениби! Бар энеңе, иттин гана баласы.

Бала ыргып түштү. Керооз адегенде жорго жүрүшкө салды, анан таскакка өттү.

Чатырларына крест коюлган үйлөр алтоо, алардын ичинде Василий Андреичтин үйү да бар. Ошолордун эң четинде турган темир устанын үйүнөн өтөр менен шамалдын өзүлөрү болжогондон алда канча катуу экендигин дароо баамдашты. Жол дээрлик көрүнбөй калды. Чананын издери ошол саат көмүлүп калып жатты, жол дүмпүйүп, башка жерлерге караганда бир топ бийик, аны ушундан улам гана баамдоого болот. Талаа алай-дүлөй түшүп, жер менен

көктүн чеги көрүнбөйт. Демейде даана көрүнгөн Телятиндин токою сапырылган кардын арасынан анда-санда бүдөмүк карая калат. Шамал сол тараптан согуп, Керооздун буржуйюп каамытка бышкан мойнундагы жалын такай бир жагына жапырып, жөнөкөй түйүлгөн калың куйругун капталын карай айдай берди. Шамалды карап олтурган Никитанын бийик жакасы бети-башына жабышып барат.

— Жүрүшү баягыдай эмес, жолду кар басып,— деди Василий Андреич өзүнүн алчактаган мыкты атына сыймыктанып. — Муну бир жолу Пашутиного минип баргам, тим эле жарым саатта жеткирген болучу.

— Эмне? — деп сурады Никита.

— Пашутиного, дейм, жарым саатта жеткем,— Василий Николаич кыйкыра сүйлөдү.

— Аны бир айтасыңбы, эки айтасыңбы, атта айып жок! — деди Никита.

Алар үн катпай калышты. Бирок Василий Андреичтин сүйлөгүсү келип туруп алды.

— Челекчиге арак бербей деп аялыңа айттыңбы? — мага окшогон нары зобололуу, нары акылдуу адам менен сүйлөшүү Никита үчүн өзүнчө бир ырахат эмеспи деп аябай ынанган жана өзүнүн тамашасына аябай күрсан болгон, бирок бул сөз анын итиркейин келтире турганы оюна түк келбеген Василий Андреич баягысындай кыйкыра сүйлөдү. Никита кожоюндун шамал айдап кетип жаткан сөздөрүн дагы да жакшы укпай калды.

Василий Андреич челекчи жөнүндөгү тамашасынын ар бир сөзүн таптап сүйлөп, кайра кыйкыра кайталады.

— Өзүлөрү билсин, Василий Андреич, мен ал ишке кийлигишпейм. Катынды кудай алсын, иши кылып кенжемди кор кылбаса эле болгону.

— Болуптур анда,— деди Василий Андреич. — Кана, айтчы, жазында ат сатып алар оюңда барбы? — ал сөздүн учугун башкага бурмакчы болду.

— Албасам болбойт,— деди Никита кафтанынын жакасын түшүрүп, башын кожоюнду карай бурду.

Эмки аңгеме Никитага жага бербей калды, ал бир сөздү да сая кетирбей укмакчы болду.

— Кенжем деле чоңоюп калды, кошту өзү айдабаса болбойт, антпесең дайыма бирөөлөрдү жалдай бергенин жарабаган иш экен,— деди ал.

— Анда торуну алгыла, кымбат сурабайм, деп кыйкырды бүйүрү кызый түшкөн жана ошондон улам акылынын бүткүл күч-кубатын соргон сүйүктүү кесибин — жалдаптыгын бу жолу да карматмак болгон Василий Андреич.

Василий Андреичтин эптеп көзүн тазаламакчы болгон торусунун баасы жети сомчо турарын, Василий Андреич ал атты бере коюп, жыйырма беш сом кармап аларын, ошентип жарым жыл бою сокур тыйын көрбөй калаарын билген Никита:

— Жөн эле он беш сомчо берсеңиз болгону, ат базардан сатып аламын,— деди.

— Атта айып жок. Буйруп убайын көр. Сени кантип алданын. Брехунов жан адамды алдап көрбөгөн. Күйө жүргөн мен эле күйөмүн, башкалардай эмесмин. Кудай урсун, чын айтам! — деп кыйкыра сүйлөдү сатуучу менен сатып алуучунун ортосунда жалдаптыгын аткарып жаткандагы үнү менен. — Ат — ат кунунда жок!

— Болсо болор,— деди Никита улутунуп, анан мындан аркы сөздүн маңызы жоктугуна көзү жетти да жакасын көтөрө койду, ал ошол саат бети-башын жаап калды.

Алар жарым саатча үн катышпады. Шамал тондун айрыгынан дуулдап кирип, Никитанын капталы, колу үшүдү.

Ал бүрүшүп алып, демин оозу-мурдун жапкан жаканын ичине үйлөгүлөй берди, жылый түшкөндөй болду.

— Кандай дейсиң, Карамышевди карай салалыбы же түз эле жүрө берелиби? — деп сурады Василий Андреич.

Карамышевге кеткен жол эки тарабына мыкты мамылар орнотулган чоң жол, бирок алысыраак. Түз кеткени төтө жол, бирок анда адам аз жүрүп, мамылары да жок, болгондору

жаман күрткү басып калган.

Никита бир азга ойлоно калды.

— Карамышев алыс болгону менен жолу жакшы,— деди ал.

— Төтө жолго салганыбыз эле он, адашпай коктудан өтүп алсак, андан ары токойдун ичи менен зуулдап кете беребиз,— деди Василий Андреич.

— Эрк өзүңүздө,— деди Никита, анан кайра жакасын көтөрдү.

Василий Андреич дал ошондой кылды, жарым чакырымча жүргөн соң ар кай жеринде жалбырактары кармалган бутактары шамалдан улам жаналы калбай термелген узун эменге жетип, солго бурулду.

Имерилиштен шамал бет алдыдан сого баштады. Чананы Василий Андреич айдап барат, ал жаактарын чулчүйтүп, абаны мурут астынан үйлөйт. Никита үргүлөп олтурат.

Алар үн катпай он мүнөтчө жол жүрүштү. Аңгыча Василий Андреич кобурагандай болду.

— Эмне?— деп сурады Никита көзүн ачып.

Василий Андреич жооп кайтарбады, эңкейип артын карады, аттын алды жагына үңүлдү. Тердей берип, чат жана моюн жүндөрү тармалданып кеткен ат жай басып бара жатты.

— Эмне деп жатасың? — Никита кайталап сурады.

— Эмне, эмне,— Василий Андреич туталана сүйлөдү. — Мамылар көрүнбөйт! Адашып кеттик окшойт!

— Токтой түрчү анда, жолду көрүп келейин,— деди Никита, анан чанадан ыргып түштү да, самандын астынан камчысын алып, сол жакты — өзү олтурган тарапты карай жөнөдү.

Быйыл кар тайыз болгондуктан, туш тараптын баары эле жол, бирок кай бир жерлерде кар тизеден чыгып, Никитанын өтүгүнүн кончунан кирип кетип жатты. Никита нары-бери басты, камчысы менен карды сайгылап көрдү, бирок жол табылбады.

— Тиги жакта жол жок. Биякка барып издөө керек.

— Тиги алды жакта бирдеме караят, ошол жактан барып карап келчи,— деди Василий Андреич.

Никита ошол тарапты карай жөнөдү, алиги карарган жерге барды, ал карын шамал айдап кетип, карарып сыртка чыгып калган жер экен. Никита оң жакты да чалып келди, үстүндөгү карын күбүнүп, өтүгүнүн ичин тазалады, чананын ичине олтурду.

— Оң тарапты карай жүрүү керек,— ал чечкиндүү сүйлөдү. — Мурда шамал капталымдан согуп турган, эми түз эле бетиме согуп турат. Оңго кеттик! — чечкиндүү сүйлөдү ал.

Василий Андреич анын сөзүн эп көрүп, оңго бурулду. Бирок али жолдон дарек жок. Алар бир топко жүрүштү. Шамал басаңдабады, кар жаап кирди.

— А биз, Василий Андреич, биротоло адашкан окшойбуз,— деди бир маалда Никита кудуңдагансып. — Бу эмне? — Кардын астынан чыгып турган картөшкөнүн сабагын көрсөтүп.

Василий Андреич тер басып, өпкөсүн кага баштаган аттын оозун жыйды.

— Ал эмне экен? — деп сурады.

— Ал деген Захаровдун талаасы.

— Калп айтпа? — деди Василий Андреич.

— Эч калпы жок, Василий Андреич, чын айтып жатам, деди Никита, картөшкө аянтында баратканыбыз чананын үнүнөн деле билинип турбайбы, тигинде үймөк да жатат,— жалбырагын ташып кетишиптир Захаровдун заводунун талаасы.

— Аябай адашкан турбайбызбы! — деди Василий Андреич. — Эми эмне кылабыз?

— Эмне кылмак элек, түз жүрө берүү керек, бир жерден чыгаарбыз, деди Никита. — Захаровкага болбосо да бариндин хуторунан чыгабыз.

Василий Андреич кыңк дебей, атты Никита буйруган жакты карай айдады. Узак жүрүштү. Кээде кары учурулуп, жайдак калган жерлерге туш келишет, чана тоңго карс-карс урунат. Кээде

аңызга туш келишет, бирде күздүк, бирде жаздык айдалган аңызга чыгышат, кар астынан сороюп чыгып, шамалга дирилдеген куурайлар менен паялар көрүнө калат, кээде жыгылсаң бетке саяр эч нерсеси жок, мелмилдеп жаткан калың карга туш келишет.

Кар лапылдатып турду, кээде уюлгуп жогору көтөрүлөт. Аттын чарчаган түрү бар, тулку бою тармалданып, бубак баскан. Аңгыча мүдүрүлүп барып, суу жеген аңгабы же арыккабы, айтор чуңкурга түшүп кетти. Василий Андреич тизгинди тартмак болду, бирок Никита ага кыйкырып жиберди.

— Эмнеге токтотосуң! Ушу жерде жатмак белек, эптеп чыгуу керек да. Но, сүйкүмдүүм! Но! Но! алтыным!— чанадан ыргып түшүп, чуңкурга белчесинен батып кеткен Никита атка жайдары үн салды.

Ат жүткүнүп-жүткүнүп алды да, тоң дөбөчөгө чыга түштү. Калыбы, бул казылган арык болуу керек. __

— Деги биз кайда жүрөбүз?— деди Василий Андреич.

— Жакында билебиз! — деп жооп кайтарды Никита — Айдай бер. Бир жерден чыгаарбыз.

— Тээтиги Горячкиндин токою болуп жүрбөсүн? — деди Василий Андреич алды жактагы кар аралаш карарган бир нерсени көрсөтүп.

— Анын кайсы токой экендигин бара көрөбүз.

Никита карарган жактан эмнегедир тал кырчындын учуп жаткан кургак сүйрү жалбырактарын көрүп, анын токой эмес эле турак үй экендигин баамдады, бирок айткысы келбеди.

Чынында эле арыктан чыкканы он саржанча жол Жүрбөй алды жак карара баштады, бак-дарак болууга тийиш кандайдыр бир муңдуу жаңы үн угулду. Никита жаңылбаптыр: ал токой эмес, катарлаш тигилип, ар кай жерлеринде жалбырактары дирилдеген бийик тал кырчындар экен. Алар кампаны айланта казылган арыкка кыркалай тигилген окшойт. Шамалдан улам муңдуу шуулдаган тал кырчындарга жеткенде аттын алдыңкы буттары көтөрүлүп, арткы буттары да дөңсөөгө чыга түштү, солго бурулду, эми баягы тизеден чыккан кар тайыздап калды. Бул жол болучу.

— Жетээрин го жеттик,— деди Никита,— бирок мунун кай жер экенин ким билсин.

Ат кар ширеген жол менен шыдыр бара жатты, кырк саржанча өтпөй, бапыя баскан кар чатырынан тынбай куюлуп турган сарайдын сокмо керегеси көрүндү. Сарайдан өтүп, күрткүгө туш келишти, шамал бет алдыдан сого баштады. Алды жактан эки үйдүн ортосундагы тар көчө көрүндү, ошол себептен жолду күрткү басып калган окшойт, андан өтүү керек. Күрткүдөн өтүшкөндөн кийин чын эле алар көчөгө чыгышты. Четки короодогу керме жипке жайылган тоң кирлер: бири кызыл, бири ак көйнөктөр, шымдар, чылгоолор жана юбка шамалга делдектешет. Ак көйнөк жеңдерин булгалап, өзгөчө калдактайт.

— Жалкоо катын окшойт, же көр оозунда жатабы; майрамда да кирип чогултпаптыр, деди Никита делдектеген көйнөктөрдү көрсөтүп.

III

Көчөнүн баш жагы шамалдуу келип, жолду кар ширеп жатты, бирок кыштактын орто чени мамырап тынч жылуу, көңүлдүү. Бир короодо ит үрсө, экинчи короодон башына майда бүрмөлүү кемсел жамынган аял бир жактан чуркап келип, үндүн каалгасын ачты, өтүп баса жаткандарды көрмөк болуп, босогонун жанына токтой калды. Кыштактын ортосунан кыздардын үнү угулуп турду.

Кыштакта шамал да, кар да, аяз да азыраак сыяктуу.

— Бул Гришкино турбайбы,— деди Василий Андревич.

— Дал өзү,— деди Никита.

Чын эле Гришкино. Көрсө алар сол тарапты карай кетишип, мерчемдүү жерлерине жеткиче сегиз чакырымча айталаада жүрүшүптүр, бирок адашса да болжогон жерин таап келишти. Горячкинден Гришкиного чейин беш чакырымча.

Алар жолдун ортосунда кетип бара жаткан узун бойлуу адамга түш келишти.

— Кимсиңер? — деп кыйкырды алиги киши атты токтотуп, анан Василий Андреичти тааный койду да чананын жан жыгачынан алды, анан аны кармалаган бойдон чанага жетип, анын алды жагына олтурду.

Бул адам ат уучдоо жагынан бүткүл округга маалым Исай Василий Андреичтин таанышы.

— А Василий Андреич! Бу силер адашып кайдан? — деди Исай, оозунан арактын жыты буркурап Никитаны жаба берди.

— Горячкиного бармак элек.

— Теңирден тескери кеткен турбайсыңарбы! Малахового чыксаңар болмок.

— Ошентсек деле болмок. Бирок ал эске келбептир,— деди Василий Андреич аттын оозун тартып.

— Атың мыкты экен,— деди Исай атты айланта карап анын бошоп кеткен калың куйругун көндүм кыймы менен дал чычаңдын түбүнө чейин чычырата түйүп жатып.

— Конуп кетпейсиңерби?

— Жок, тууган, конууга болбойт.

— Зарыл жумушуңар бар окшойт. А бу ким? А! Никита Степаныч!

— Анан ким болмок эле? — деди Никита. — Жолдун жөн-жайын айтчы, дагы адашып кетип жүрбөйлүк.

— Ушу жерден адашып эмне? Кайра артка кайрылып көчө менен түз жүр, көчөдөн чыкканыңдан кийин түз: эле жүрө бер. Солго бурулба. Чоң жолго чыкканыңдан: кийин оңго сал.

— Чоң жолго кайсы жерден бурулабыз? Жайкы жолдонбу же кышкысынанбы? — деп сурады Никита.

— Кышкыдан. Бадалдардан өтөрүң менен алардын тике маңдайында бапыйган эмен турат, ошол жерден.

Василий Андреич атты буруп, слободаны аралап жөнөдү.

— Конуп эле кетсеңер болмок! — деп кыйкырды Исай арт жактан.

Бирок Василий Андреич жооп кайтарбады, атты айдады; эки жерден токойду кесип өтчү беш чакырым түз, жол түйшүксүздөй көрүндү, анын үстүнө шамал токтоп, кар да бастап калгансыды.

Кары тапталып, ар кай жерде карарып аттын тезеги көрүнгөн көчө менен кайра жөнөштү, кир жайылган короонун жанынан өтүштү, баягы ак көйнөк жеңинен илинип, учуп түшкөнү зорго турат, анан кайра ачык талаага чыгышты. Бороондун басылмак гана тургай, мурдагыдан да күчөгөн түрү бар. Жолду бүт бойдон кар ширеген, адашкан-адашпаганыңды жол боюндагы мамылар аркылуу гана билүүгө болот. Бирок шамал бет маңдайдан согуп, алды жактагы мамылар да жакшы көрүнбөйт.

Василий Андреич көзүн жүлжүйтүп, башын эңкейтти, мамыларды карап барат, бирок көбүнесе атка ишенди. Чын эле ат адашпады, бирде оңго, бирде солго бурулуп коюп, жол менен бара жатты, жолду таманы менен сизди. Кар лапылдап жаап, шамалдын күчөгөнүнө карабай, мамылар бирде оң, бирде сол жактан көрүнүп турду. Алар он мүнөтчө жол жүрүштү, аңгыча шамал кыйгачтата айдаган кар тозоңдун арасынан карарып бирдеме көрүнө калды. Алар жолоочулар экен. Керооз чукул кирип барды, алдыда бара жаткан чананы буту менен уруп да алды.

— Өтүп кет... а-а-й... алдыга өт! — деп кыйкырды чанадагылардын бири.

Василий Андреич айланып өтө баштады. Чананын ичинде үч эркек, бир катын. Майрамдап келе жаткан меймандар окшойт. Мужиктердин бири жалпак аттын кар баскан соорусун куу чырпык менен чыпылдата чапкылап барат. Берки экөө колдорун булгалашып,

алдыдагы мужикке бирдемелерди айтып, бак-бак үн катышат. Үстүн бүт кар баскан катын чүмкөнүп алып чананын артында былк этпей чочоюп олтурат.

— Кимдикисиңер? — деп кыйкырды Василий Андреич.

— А-а-а...ныкы! — башка эч нерсе угулбады.

— Кимдикисиңер дейм?

— А-а-а...ныкы! — мужиктерди бири үнүнүн бардыгынча кыйкырды, бирок кимдики экендиктери баары бир угулбады.

— Чамда! Калба артка! — деп кыйкырды экинчиси жалпак атты тынбай сооруп.

— Майрамдан келатсаңар керек?

— Чамда, чамда! Чамда, Семка! Кууп өт! Чамда!

Чаналар капталдары менен кагыша түштү, аз жерден бирине-бири илинбей калды, ажырап кетишти, ошентип мужиктердин чанасы артка кала баштады.

Жүнү үрпөйүп, карга көмүлгөн, жапыс доголуу чоң курсак жалпак ат тынбай чабылган куу чырпыктан кутулуу үчүн быш-быш этип, бар күчүн үрөйт, кыска буттары менен калың карды бооруна жаба чачып, илкип барат. Балыктыкына окшоп алдыңкы уурту шалпайган, таноолору дердеңдеп, жүрөксүгөндүктөн кулагы жапырылган тумшугу бир нече секунд Никита менен ийиндеш барды да анан артта калып калды.

— Шарап эмнени кылбайт,— деди Никита. — Майрамдайбыз деп бечара атты курутушуптур. Азиялыктар болушса керек.

Кыйналган аттын таноолорунун бышылдаганы, мас мужиктердин кыйкырык-сүрөөндөрү бир нече мүнөз угулуп турду, анан аттын бышылдаганы басаңдап, бара-бара кыйкырык-сүрөөн ың-жыңсыз болду. Айлананы кайра жымжырттык басты, кулак түбүндө ышкырган шамалдан, анда-санда жолдун өңгүл-дөңгүлүнө тийип кыйчылдаган чананын таманынын дабышынан башка эч нерсе угулбайт..

Алигилер менен болгон жолугушуу Василий Андреичтин көңүлүн көтөрүп, өрөпкүттү, жол боюндагы мамыларды карабады, атты кубалап жөнөдү, ага ишенди.

Никитага кылар иш калбады, ушундай абалга түш келгенде уйкусуз өткөргөн убактысынын кем-карчын толтурмакчы болуп үргүлөй берчү адаты бар, Никита азыр да үргүлөп олтурду. Аңгыча ат тык токтоду, Никита тумшугу менен жер сайып кала жаздады.

— Дагы тескери жолго түштүк окшойт,— деди Василий Андреич.

— Эмне болду?

— Мамылар көрүнбөйт. Кайра да жолдон чыгып кетсек керек.

— Эгер жолдон чыгып кеткен болсок, анда издешибиз керек,— Никита кыска жооп кайтарды, ордуна турду, тамандары ичин караган буттары менен шыпылдай басып, кайра кар жирей баштады.

Ал бирде көрүнсө, бирде көрүнбөй калып, көпкө жүрдү, акыры кайтып келди.

— Бул жерде жол жок, мүмкүн алды жакта болуп жүрбөсүн,— деди ал чанага олтуруп жатып.

Кадимкидей көз байлана баштады. Бороон бир калыпта уюлгуп турду.

— Кур дегенде алиги мужиктердин үнү угулбайт,— деди Василий Андреич.

— Жетпей калышпадыбы, адашып алыс кеттик окшойт. Мүмкүн, алар да адашып кетишкендир,— деди Никита.

— Эми кайсы жолго салабыз?

— Аттын өз оюна коюу керек,— деди Никита. — Ал алып барат. Келе боожуну.

Жылуу мээлейдин ичинен колу тоңо баштаган Василий Андреич боожуну лып бере койдү.

Никита боожуну колуна алды, өзүнүн сүйүктүүсүнүн акылына жетине албаган ал боожуну кармаганы гана болбосо, аны кыймылдатпоого аракеттенди. Чынында эле акылдуу ат бирде оң, бирде сол кулагын бирде оңго, бирде солго жапырып коюп, акырындап бурула баштады.

— Ооз ачпоо керек,— деп күңкүлдөдү Никита. — Кылган ишин көрчү! Кете бер, кете бер, өзүң бил! Ушундай, ушундай.

Шамал арт жактан согуп, жылуураак боло түштү.

— Акылыңда айып жок,— Никита атка жетине албай кобурай берди,— Киргизенок күчтүү болгону менен акылы кем неме. А мунун кулактары менен жасаган жумушун көрчү. Эч кандай телеграфтын кереги жок, бир чакырым жерден сезет.

Жарым саат өтпөй чын эле алды жактан токойбу же кыштакпы, айтор бир нерсе карарып көрүндү, оң жактан кайра мамылар көрүнө баштады. Кайра жолго чыгышты окшойт.

— Гришкиного кайра келген турбайбызбы,— деди Никита.

Ырас эле сол жакта чатырынан кар сапырылган баягы эле кампа, андан аркысы тоңгон кирлери, көйнөктөрү менен шымдары шамалга делдектеген баягы эле керме жип.

Алар кайра көчөгө киришти, кайра жымжырт, жылуу, көңүлдүү боло түштү, ат тезеги жаткан жол кайра көрүнө баштады, кайра үндөр, ырлар угулуп, кайра ит үрдү. Кашкарайып калгандыктан айрым терезелерден от жылтылдайт.

Көчөнүн орто ченине жеткенде Василий Андреич аттын башын керегеси эки кабат кирпичтен көтөрүлгөн чоң үйдү карай бурду, крыльцонун жанына барып токтоду.

— Кимсиңер? — деген үн чыкты үйдүн ичинен.

— Кресттерден келе жатабыз, Брехуновдорбуз, сүйкүмдүү адам,— деди Никита. — Бир паска бери чык.

Терезеден нары басып кетишти, эки мүнөтчө убакыт өттү, сенцанын каалгасы ачылып, анан сырткы каалганын илгичи чыгарылды, майрамда кийүүчү ак көйнөктүн сыртынан чолок тонду желбегей жамынган узун бойлуу ак сакал карыя эшиктен башбакты, анын арт жагында кызыл көйнөк, булгаары өтүк кийген жаш жигит көрүндү.

— Бу сен Андреичсиңби? — деди карыя.

— Адашып калдык, тууган,— деди Василий Андреич,— Горячкиного баратып жана силердин айылга туш келгенбиз. Кайра дагы адашып калдык.

— Аябай адашкан турбайсыңарбы,— деди карыя. — Петрушка, барып дарбазаны ач! — ал кызыл көйнөкчөн жигитке кайрылды.

— Бу колумдан келет,— жигит көңүлдүү сүйлөп, сенцаны карай чуркады.

— Бирок, тууган, биз түнөбөйбүз,— деди Василий Андреич.

— Караңгыда кайда бармак элең, түнөп кет.

— Түнөп кетсек деле жакшы болор эле, бирок мүмкүнчүлүгүм жок. Иш бар, тууган.

— Анда күр дегенде жылынып кет, самоор кайнап турат,— деди карыя.

— Жылынып кетүүгө болот,— деди Василий Андреич,— Ай чыккандан кийин жарыгыраак болуп калар. Кана, Микит, кирип жылынып алалы.

— Жылынса жылынып алалы,— деди тиши тишине тийбей калчылдаган, дене-башымды жылытып алсам дегенде эки көзү төрт Никита.

Василий Андреич чалды ээрчип үйгө кирди, Никита болсо Петрушка ачкан дарбазага кирип, анын көрсөтмөсү боюнча атты сарайдын бастырмасынын астын карай айдады. Бийик дого сарайдын үстүнө туура керилген торго тийип кетти. Тордун үстүндө короз аралаш конуп олтурган тооктор нааразы болгонсуп, кукулдап коё беришти, торду апчый кармашты. Тынчы кеткен койлор тоң кыкты туяктары менен тарсылдаткан бойдон нары жапырылышты. Жан-алы калбай каңкылдаган ит бир чети жүрөксүп, бир чети кыжыры кайнап, жат адамга тынбай үрө берди, анын күчүк экени үнүнөн билинип турду.

Никита бардыгы менен сүйлөшүп чыкты: тооктордон кечирим суранды, мындан ары тынчыңарды албайм деп сооротту, дайны жок корко бергендиктери үчүн койлорду жемеледи, атты байлап жатып, күчүктү тынбай уяткара берди.

— Жакшы эле байланды окшойт, ал үстүндөгү карын күбүндү. — Үрөнөөгүн көрсөң мунун! — деди итти карап. Болду эми! Болду эми, макоо, жетишет. Өзүңдүн эле мазааң кетет,—

деди ал. — Ууру эмеспиз, өз кишилербиз...

— Үйдө үч кеңешчи бар деп айтышат эмеспи,— деди жигит сыртта калган чананы карылуу колу менен бастырманы карай жылдырып жатып.

— Кайсы кеңешчилерди айтып жатасың? — деди Никита.

— Пульсондо минтип жазылган: иттин үргөнү уурунун үйдү карай бөгүп келе жатканы,— демек оозуңду ачып, делдейип олтуруп алба. Короздун чакырганы,— демек төшөктөн түр. Мышыктын мыюулаганы,— демек кымбаттуу меймандын сага келмек болуп, камданып жатканы,— деди жигит жылмайып.

Петруха сабаттуу адам, ошондуктан өзүндөгү жападан жалгыз Пульсондун китебин жатка биле турган, бир аз ичип алганда, ылайыгы келсе да, келбесе да андан үзүндү айтканды жакшы көрчү.

— Аныңдын калети жок,— деди Никита.

— Тоңуп кеткен окшойсуң, байке? — деп кошумчалады Петрухо?

— Тоңдум,— деди Никита. Алар үйгө жөнөштү.

IV

Василий Андреич кирген короо кыштактагы эң бай короолордун бири. Үй-бүлөнүн беш үлүш жери бар, андан тышкары тыштан жер жалдашат. Короодо алты ат, үч үй, эки кунаажын, жыйырма чакты кой бар. Үй-бүлөдө бардыгы жыйырма эки жан, төрт уулу катын-балалуу, алты небере, алардын ичинен үйлөнгөнү жалгыз Петруха, эки чөбөрө, үчөө жетим жана балабакыралуу төрт келин. Үй-бүлөдөгүлөрдүн энчиси чогуу, мындай үй сейрек кездешет; бирок бул үйдө адатта катындардын ичинен чыгуучу мыңкыл башталып калган эле, ал арадан көп өтпөй, үлүш бөлүштүрүүгө алып келүүгө тийиш болучу. Уулдарынын экөө Москвада жашап, суу ташыгыч болуп иштешет, бирөө аскерде. Азыр үйдө чал-кемпир, үйдүн кожоюну катары эсептелген экинчи уулу жана майрамдап Москвадан келген улуу уулу, бардык катын-балдар; алардан тышкары мейманга чакырылган киндик ата катары эсептелген кошуна олтурган.

Шыпка илинген чырак асты жактагы чай ичилүүчү идиш-аяктарга, арак куюлган бөтөлкөгө, оокат-ашка жана кызыл бурчуна икондор, жан-жагына картиналар тагылган кирпич керегелерге нур чачып турду. Ичигин чечип салып, жалгыз чолок тончон калган Василий Андреич муруттарына тоңгон музду шимип, томпогой, карчыганыкына окшогон көздөрү менен айланадагы элди, үйдүн ичин сыдыра карап коюп, төрдө олтурат. Василий Андреичтен тышкары, столдун жанында кашка баш, колго токулган ак көйнөк кийген ак сакал үй ээси; анын жанында жука чыт көйнөкчөн, ийни-башы кере кулач, анан кен далылуу, үйдө кожоюндук кылган тун уулу, арык чырай сары мужик — кошуна.

Мужиктер арак ичип, оокат жеп, жаңы эле полдо шуулдап турган самоордогу чайга карашкан экен. Текчелерде, мештин үстүндө балдар жатышат. Нардын үстүндө бир катын бешиктеги баланы эмизип олтурат. Чалдын бетинен туш-тушту карай бырыш кеткен, жадегенде эриндери да бырышып-тырышып турган кемпири Василий Андреичке кызмат көрсөтүп жүрдү.

Никита кирип келген кезде кемпир калың айнектен жасалган кичирээк стаканга арак куюп, аны мейманга сүндү.

— Айып көрбө, Василий Андреич, болбойт, куттуктоо керек,— деди ал. — Ичип жибер, күлүнүм.

Арактын түрү менен жыты нары тоңуп, нары аябай чарчаган Никитанын ого бетер кыжырын кайнатты. Ал кабагын чытып, тумагынын, кафтанынын карын күбүп түшүрдү, эч кимди көрбөгөнсүп, икондордун маңдайына туруп алып, үч жолу чокунуп, таазим кылды, анан бери карап, адегенде чалга, анан столдун жанында олтурган эркектерге, анан мештин жанында турган катындарга таазим кылды: «майрамыңыздар менен» дей берди, столду карабай, чечине баштады.

— Аябай бубактаныпсың го, байке,— деди чалдын улуу баласы Никитанын кыроо баскан бетин, көзүн, сакалын карап алып.

Никита кафтанын чечти, күбүп туруп, мештин үстүнө илди да столдун жанына келди. Ага да арак куюлду. Жан кыйнаган күрөштүн минутасы башталды: ал аз жерден чакан стаканды колуна алып, жыты буркураган тунук сууну жутуп жибере жаздады, бирок Василий Андреичти карап алды, айткан антын эстеди, аракка саткан өтүгүн эстеди, челекчини эстеди, кенжесин эстеди, ага жазга дейре ат сатып берем деп сөз карматкан, улутунду, ичпей койду.

— Ичпейм, чын көңүлдөн ыраазымын,— деди ал кабагын чытып, анан экинчи терезенин түбүндөгү тактайга барып олтурду.

— Бу эмнең? — деди чалдын улуу баласы.

— Ичкен эмесмин, ичпейм да,— деди Никита муздары эрий баштаган сейде сакалын, мурутун тиктеп.

— Буга жарабайт,— деди Василий Андреич ичилген арактан кийин чүлүк нан чайнап жатып.

— Анда чай ич,— деди мээримдүү кемпир. — Тоңуп кетипсиң, көлөкөм. Эмне күйпөлөктөйсүңөр, самооруңар качан кайнайт, катындар?

— Даяр болду,— деди жаш келин ташып чыккан самоорду чүпүрөк менен желпип, аны зорго көтөрүп жетип, столго тарс койду.

Бул убакта Василий Андреич кантип адашкандыктарын, бир эле кыштакка кайра кантип туш болгондуктарын, мастарга кандайча жолуккандыктарын аңгемелеп олтурган. Үй ээлери аябай таңданышты, кай жерде жана эмне үчүн адашкандыктарын, алиги мастар кимдер экендиктерин, барар жерге кандайча жетүү керек экендиктерин түшүндүрө башташты.

— Бу жерден Молчановкага кичине бала да жетет, чоң жолго чыгуучу имерилишти тапса гана болгону,— ал жерде бадал көрүнүп турат. Силер ага жетпепсиңер! — деди үй ээсинин кошунасы.

— Болбосо жатып алсаңарчы. Катындар төшөк салып беришет,— деди кемпир.

— Эртең менен деле кетээрсинер, ошонуңар оңго,— деди чал.

— Болбойт, тууган. Иш бар! — деди Василий Андреич. — Текке кеткен бир саатты жыл бою кайрый албайсың,— деп кошумчалады ал токойду, анын соодасын бузуп кетүүчү көпөстөрдү эстеп. — Жетебизби? — ал Никитага кайрылды.

Сакал-муруттарынын карын эритип алек болуп жаткан Никита бир оокумга дейре үн катпады.

— Дагы адашып кетпесек эле болгону,— деди ал кабагын чытып.

Никитанын кабак чытыгандыгынын себеби анын ушунчалык арак ичкиси келди, анын бул каалоосунун өтөсүнө чай гана чыкмак, бирок ага чай али сунулбады.

— Бурулушка жетип алсак гана болгону, андан ары адашпайбыз, токой кесип кете беребиз,— деди Василий Андреич.

— Өзүңүз билиңиз, Василий Андреич, жолоочунуң жолдо болгону жакшы,— деди Никита сунулган чайды алып жатып.

— Чайга тоюп алып, сапарга.

Никита ооз ачпады, башын чайкап тим болду, стакандагы чайды блюдцага абайлап куюп, жумуштан улам манчалары өнө бою шишимек тартып жүрүүчү колдорун бууга жылыта баштады. Анан канттын четинен кетип алды, үй ээлерине таазим кылып, мындай деди:

— Теңир жалгасын силерди,— анан ысык чайды ууртай баштады.

— Бизди бирөө жолго салып койсо,— деди Василий Андреич.

— Ошо да кеппи, ал колдон келет,— деди чалдын улуу баласы. — Петрухо чананы чегип, бурулушка дейре жеткирип коёт.

— Анда чек чанаңды, тууган. Куру кол кайтарбасмын сени.

— Ал эмне дегениң, кулунум! — деди мээрман кемпир. — Биз жөн эле көңүлүбүз

сүйгөндүктөн.

— Петруха, барып бээни чек, — деди улуу агасы.

— Ал колдон келет — деди Петруха жылмайып, анан мыкта илинип турган тумагын илип ала коюп, чана чеккени сыртка жөнөдү.

Василий Андреич терезенин түбүнө келген кезде үзүлгөн алиги сөз кайра улантылды. Чал үчүнчү уулум майрамга карата мага эч нерсе жибербей, өз аялына француз жоолук жибериптир деп староста кошунасына даттана баштады.

— Эмки жаштар колдон чыгып баратышат.

— Кантип колдон чыгышпасын, — деди кошуна киндик ата, — тыюу бербей калышпадыбы. Өтө эле акылдуу болуп кетишти. Көрбөйсүңбү тиги Демочкинди — атасынын колун сындырып салды. Мунун баары акылдын көптүгүнөн белем.

Никита кулак түрүп олтура берди, улам бирин карап коёт, сөзгө аралашкысы келди окшойт, бирок чайга алаксып жатып, башын гана ийкеңдете берди. Ал стакандын артынан стаканды ичти, ансайын денеси жылып, магдырай баштады. Бөлүнүүнүн зыяндүүлүгү жөнүндөгү ошол эле сөз узакка созулду, сөз абстракттуу болбой, ушул үйдөгү бөлүнүү жөнүндө жүрүп жаткан окшоду, ал бөлүнүүнү кабагын карыш салып, ушул жерде үн катпай олтурган экинчи уулу талап кылган экен. Ал үйдүн талылуу жери болуу керек, анткени үйдөгүлөрдүн бардыгынын көкөйүн өйүгөн ошол маселе, бирок адеп тутуп, бөтөн адамдардын көздөрүнчө өзүлөрүнүн жеке иштерин ортого салышпады. Акыры, чал чыдабай кетип, тирүү турганымда бөлүштүрбөйм, үйүм куттуу үй, эгерде бөлүштүрө турган болсом баарын эл талап кетет деди, үнү каргылдана түштү.

— Тиги Матвеевдерди деле көрбөйсүңөрбү, — деди кошуна. — Үйү үй кунунда жок эле, бөлүштүргөндөн кийин бардыгы талаага чачылды.

— Сен да ошону каалап турасыңбы, — чал уулуна карады.

Уулу жооп кайтарбады, ыңгайсыз тынчтык башталды. Ал тынчтыкты атты чанага чегип коюп, мындан бир нече мүнөт мурда үйгө кирип, жылмайып карап тура берген Петруха бузду.

— Пульсондун бир тамсили бар, — деди ал, — ата-энеси сындыргыла деп балдарына шыпыргы берген экен. Дароо сындыра алышпаптыр, ал эми тал-талдан сындырган иттен оңой. Биздики да ошондой болуп жатат, — деди ал оозун жалжайта жылмайып. — Чана даяр! — деп кошумчалады.

— Эгер даяр болсо, анда кеттик, — деди Василий Андреич. — Бөлүштүрүү жагына келгенде, абышка сен моюн бербей. Жыйган-терген өзүн, демек өзүң кожоюнсуң. Мировойго бер. Ал жөн-жайды билет.

— Көшөргөн соң көшөрүү керек, — деди чал баягы эле ыйламсыраган үнү менен айтканынан кайтпай, — булардан ынтымак кетти. Баталашып алышкансып.

Никита бул убакта бешинчи стакан чайды ичти, бирок аны көмкөрбөй, дагы да куюп беришер деп үмүттөнгөнсүп, капталынан койду. Бирок самоордогу суу түгөнүп, үй ээсинин аялы кайталап куйбады, анын үстүнө Василий Андреич да кийине баштаган. Арга канча. Никита да ордунан турду, туш-тарабынан кетилген тоголок кантын кайра табакка салды, бетинин терин этеги менен сүртүп, халатын киймекке ордунан турду.

Ал кийинип жатып, оор улутунду, үй ээлери караңгы, суук, калдырттаган каалгасынын жылчыгынан шамал ыркырап, кар ширеген сенцага, андан караңгы короого чыкты.

Тон кийген Петруха атын кармап, Пульсондун ырларын айтып, короонун ортосунда жылмайып турду. Ал минтип айтты: «Асманда булут түнөртүп, алай-дүлөй кар куюндайт, бирде айбанча улуса, бирде жаш балача озондойт».

Никита сеники эп дегенсип, башын ийкегиледи, боожуну оңдоду.

Василий Андреичти узатып келе жаткан карыя фонарды да ала чыкты, ага жарык кылмак болду эле, ошол саат шамал үйлөп өчүрүп салды. Бороондун күчөй баштаганы короонун ичинде да байкалып турду.

«Ушундай да күн болот экен ээ,— деп ойлоду Василий Андреич,— жете албайт окшойбуз; жок болбойт, жөнөш керек, иш! Сыртка да чыгып калдык, анын үстүнө кожоюндун аты чанага чегилип калды. Кудай жол берсе жетип аларбыз!»

Чал да жолго чыкпоо керек эле деп ойлоду; бирок түнөп алгыла деп асылып көргөн, бирок тил алышпады. Эми өтүнүүнүн кереги жок. «Минтип жүрөксүгөнүм карылыктан болсо керек, булар жетип алышат,— деп ойлоду ал. — Кетсе кете беришсин, бизге эмне, эч түйшүгү жок өз убагында жатабыз».

Петруха коркунуч жөнүндө ойлоп да койбоду: ал жолду жана ошол тегеректи коён жатагынан бери биле турган, анан да «алай-дүлөй» кар куюндай» тургандыгы жөнүндөгү ырдын короодо болуп жаткан көрүнүшкө дал келиши аны шердентип жиберди. Никитанын кежигеси кер тартып жолго чыккысы келбеди, бирок өз эркин билдире албоого жана башкаларга кызмат кылууга алда канча эле көнүп алган. Ошентип жолго чыгып бара жаткандарга эч ким бөгөт боло албады.

V

Василий Андреич караңгыда чананы зорго издеп таап, ага түштү да боожуну колго алды.
— Кеттик алга! — деп кыйкырды ал.

Жөнөкөй жалпак чананын үстүндө тизелеп олтурган Петруха атын айдап жолго чыкты. Алды жакта бээ баратканын сезип, алда качан эле кишеней баштаган Керооз атырыла жөнөдү, көчөгө чыгышты. Кайра слободаны аралап, баягы эле жол менен жөнөштү, зыңкыйып тоңгон, кирлери көрүнбөй калган баягы эле короонун, чатырына чейин кар басып, үстүнөн тынбай кар себеленип турган баягы эле сарайдын; муңдуу шуулдашкан, ышкырышкан ийилишкен тал кырчындардын жанынан өтүп, үстүнөн да астынан да шакардай кайнаган деңизге кайра киришти. Шамал арылдап ушунчалык катуу, ал капталдан сого калса чананын үстүндөгүлөр паруска окшоп ага каршы ыкташат, кээде чананы капталына оодарып, атты теңселтет. Петруха алчактаган бээсин желдире айдап алдыда, анда-санда көңүлдүү кыйкырып коёт. Керооз бээнин соңунан жулунат.

Арадан он минутча убакыт өттү, Петруха артына кайрылды да бирдеме деп кыйкырды. Анын сөзү Василий Андреичке да, Никитага да угулбады, шамал айдап кетти. Бирок имерилишке жеткендиктерин баамдашты. Чын эле Петруха атынын башын онду карай бурду, мурда капталдан соккон шамал эми бет алдыдан сого баштады, оң жактан кар аралаш карарып бир нерсе көрүндү. Ал имерилиштеги бадал экен.

— Жолуңар шыдыр болсун!

— Ыракмат, Петруха!

— «Асманды булут түнөртүп» — Петруха ушинтип кыйкырды да көрүнбөй калды.

— Мүнүн ырчылыгын көрчү,— деди Василий Андреич боожуну кагып.

— Азамат экен, мыкты мужик,— деди Никита.

Сапарды улантышты.

Никита башын ийнине катып, алиги ичкен чайынын жылуусу тарап кетпесин деп, үнчүкпай чүмкөнүп олтурду. Кудум тапталган жол сыяктанып көрүнгөн чананын жан жыгачын, түйүлгөн куйругу бир жагына жапырылган аттын соорусун, алды жактагы бийик догоону, кылчактаган башын, жалы сапырылган мойнун тиктеп олтура берди. Көзүнө анда-санда мамылар чалдыга калат, жол менен кетип бараткандыктарын баамдады, ошондуктан ал өзүн бейкам сезди.

Василий Андреич атты өз оюна койду. Бирок кыштакта тыныгып алганына карабай, Керооздун шалкы бош, жолдон чыгып кеткиси бар, ошондуктан Василий Андреич анын бир нече жолу башын оң жолго бурду.

«Мына оң жактагы мамылардын биринен, экинчисинен, үчүнчүсүнөн өттүк,— Василий

Андреич аларды санап келет,— мына токойго да жеттик»,— деп ойлоду ал алды жакта карарган нерсени үңүлө тиктеп. Бирок анын токой дегени бадал болуп чыкты. Бадалдан өтүштү, дагы жыйырма саржанча жол басышты, төртүнчү мамы да, токой да көрүнбөдү. «Азыр токой башталууга тийиш»,— деп ойлоду, ичкен арагы менен чайына көңүлү алып-желеп болгон Василий Андреич боожуну каккылап, атты токтотпой айдай берди, кежирликти билбеген ат теңирден тескери жакка баратканын билсе да бирде жол жоргого, бирде бөрү желишке салып, айдаган жакка кете берди. Он мүнөтчө убакыт өттү, бирок токой көрүнбөдү.

— Биз дагы адашкан экенбиз — деди Василий Андреич аттын оозун тартып.

Никита унчукпай чанадан түштү, бирде денесине жабыша түшкөн, бирде делдектен жонунан шыпырылып түшчүдөй болгон халатын кымтылана кармап, карды кечип жөнөдү; бу тарапка да, тиги тарапка да барды. Үч курдай таптакыр жоголо түштү. Бир оокумда кайра келип, Василий Андреичтин колунан боожуну алды.

— Оң тарапты карай жүрүү керек,— аттын башын буруп жатып, ачуулуу да, чечкиндүү да сүйлөдү.

— Оңго болсо анда оңго кеттик,— деди Василий Андреич боожуну берип, тоңуп кеткен колдоруң жеңинин ичине катып жатып.

Никита жооп кайтарбады.

— Кана, достум, чымыркан,— деп кыйкырды атка, бирок боожунун силкилдеп жатканына карабай, ат мурдагысындай алчактай албады.

Айрым жерлерде кар тизеден чыгып, чана ат аяк таштаган сайын жулк-жулк этет.

Никита чананын башында кыстарылып турган камчыны алып, атты тартып жиберди. Камчыга көнбөгөн ат бир аз желип барып, кайра жайлап калды. Ушинтип беш мүнөтчө жүрүштү. Айлана көзгө сайса көрүнгүс караңгы, үстү жак да, асты жакта алай-дүлөй түшүп, кээде догоо көрүнбөй калат. Кээде чана жылбай, бир орунда тургансып, талаа артты карай жылып бараткансып сезилет. Алды жактан бир жамандыкты сезгенсип, аңгыча ат тык токтоп калды. Никита кайра ыргып түштү, боожуну таштап, эмне үчүн токтогонун билмек болуп, алдыга басты: бирок аттын алдына чыгып, бир кадам таштар менен, буту сыйгаланып, тик боор менен ылдый карай сойтолонуп жөнөдү.

— Дрр, дрр, дрр,— деди ал өзүнө-өзү, таканчыктоого аракеттенди, бирок таканчыктай албады, жардын таманына ширелген калың карга бата түшүп барып токтоду.

Жар боорунда салаңдап турган күрткү аны баса кулап, мойнуна кар толду.

— Көрсө ушундай экенсиңер да! — Никита мойнундагы карды күбүп жатып, күрткү менен жарды жемелей сүйлөдү.

— Микит, ээ Микит! — деп кыйкырды үстү жактан Василий Андреич.

Бирок Никита үн катпады.

Анын чолосу жок болучу: ал карын күбүндү, анан кулап баратып колунан түшүрүп жиберген камчысын издеди. Камчысын тапкан соң баягы сойголонуп түшкөн жеринен тик өйдө чыкмак болду; бирок чыгып кетүүгө мүмкүн эмес эле: ал кайра сыйгаланып түштү, ошондуктан өйдө чыгуучу жер издеп, эңиштеп басууга тийиш. Алиги кулап түшкөн жеринен үч саржанча жерден төрт аяктап жатып кырга зорго чыкты да, ат турган жерди карай аңдын кыры менен жөнөдү. Ат да, чана да көрүнбөдү; бирок шамалды беттеп бараткандыктан Василий Андреичтин үнү, Керооздун кишенегени угулду.

— Баратам, баратам. Неге дарылдайсың?

— Деги кайсы көргө алып келип тыккансың? Артка кайрылуу керек. Кур дегенде Гришкпнога кайфа жетип жыгылалы,— деп ачуулана сүйлөдү кожоюн Никитага.

— Кайра кайрылганга не жетсин, Василий Андреич, бирок кайсы жол менен? Мобунуң оңбогондой аң экен, түшүп кетсең кайра чыгалчудай эмессиң. Мен кулап түшөм деп, өлүп-талып жатып зорго чыктым.

— Анда эмне, ушул жерге тура беребизби? Эптеп бир жакка жылуу керек да,— деди

Василий Андреич.

Никита жооп кайтарбады. Ал жонун шамалга тосуп, чанага олтурду, бутун чечип, өтүгүнө толуп калган карды түшүрдү, бир тутам саман алды да, бапестеп жатып сол өтүгүнүн тешигин бүтөдү.

Эми Никитанын айтканына көнүп, айдаган жагына басчудай болгон Василий Андреич үн катпады. Никита өтүгүн кайра кийди да, буттарын чананын үстүнө тартып, боожуну колуна алды, атты жардын кырын бойлото айдады. Бирок жүз кадамча да өтпөй жатып, ат кайра токтоп калды. Жарга дагы түш келишти.

Никита чанадан кайра түшүп, кайра кар кечип жөнөдү. Далайга дейре жүрдү. Бир оокумда баягы кеткен тарабынан эмес, башка тараптан көрүндү.

— Андреич, тирүүсүңбү? — деп кыйкырды.

— Мындамын, — деп үн катты Василий Андреич. — Кана, эмне болду?

— Айтор эч ажыратып болбойт. Караңгы. Кайдагы бир жарлар. Кайра шамалды бет алып жүрүү керек.

Кайра жөнөштү, Никита кар кечип, кайра жол чалды Чанага кайра түштү, кайра кар кечти, акыры демигип, чананын жанына келип токоду.

— Кана, эмне болду? — деп сурады Василий Андреич.

— Эмне болмок эле, жедеп шайым ооду. Ат да чарчады.

— Эми эмне кылабыз?

— Токтой турчу.

Никита дагы жөнөдү, көп узабай кайра келди.

— Артымдан ээрчи, — деди ал аттын алдына түшүп.

Василин Андреич эми буйрук бергенин коюп, Никитанын айтканын кыңк дебей аткара баштады.

— Менин артымдан биякка, — деп кыйкырды Никита оң жакка буйт берип, анан Керооздун боожусун шап кармап, аны ылдый, күрткүнү карай айдады.

Ат адегенде кетенчиктеп, кежирленди, анан күрткүдөн атыр чыгып кетем го деген үмүт менен бир атырылып алды, бирок кубаты жетпеди, каамытына ченин карга бата түштү.

— Түш, — деп кыйкырды Никита козголбой чанада олтурган Василий Андреичке, анан жанжыгачтын бирин ала коюп, чананы атты карай жылдыра баштады. — эсиң оойт го, тууган, — ал Кероозго кайрылды, — бирок арга канча, чымыркан, но, но, дагы бир азыраак! — деп кыйкырды ал.

Ат эки ирет жулкунду, бирок чыга албады, кайра күрткүгө батты, ойлонгонсуп туруп калды.

— Мунуң жарабайт, тууган, — деди, Никита Кероозду уяткарып. — Кана, дагы бир жолу! Никита өз жагындагы жан жыгачтан кармап, чананы кайра алдыга сүйрөдү; Василий Андреич да дал ошону кайталады. Ат башын чулгуду, — анан жулкунуп алды.

— Бол эми! Но! карга батпайсың, — деп кыйкырды Никита.

Ат үч курдай секирди, акыры күрткүдөн атып чыгып, токтой калды, өпкөсүн катуу-катуу каккылады, силкинди. Никита атты жетелеп жөнөмөк болду, бирок кош тон кийген Василий Андреич күшүлдөп-бышылдап аябай чарчады, баса албай, чананын үстүнө кулады.

— Көкүрөк басып алайынчы, — деди ал кыштакта тонунун жакасынын сыртынан оронгон жоолукту чечип жатып.

— Бул жер эч нерсе эмес, сен жата бер, — деди Никита, — мен жетелей берейин, — ошентип Василий Андреич жаткан чананы сүйрөгөн атты тизгиндеп алып, он кадамча эңиштете, кайра өр талаштыра жетелеп барып, токтоп калды.

Никита токтогон жер дөң шамал айдап келген кар үйүлүп, аларды биротоло басып калат дегидей оёңчо да эмес, бирок канткен менен жардын кыры шамалдан тосуп, ыктоо. Шамал бир аз басандай түшкөнсүгөн мүнөттөр да болду, бирок ал көпкө созулбады, ошол тыныгуунун

эсесин чыгармакчы болгонсуп, бороон кайра он эселенген күч менен аркырап жетип келет да, мурдагыдан бешбетер алкып-жулкуп, алай-дүлөй түшөт. Көкүрөгүн баскан Василий Андревич чанадан түшүп, мындан аркы арга жөнүндө сүйлөшмөккө Никитанын жаныңа келгенде ушундай шамал сокту. Экөө тең аргасыздан бүрүшүп туруп калышты, долуланган шамал өтүп кеткиче сөздөрүн токтото коюшту. Керооз да аргасыздан кулактарын жапырып, башын чайкагылады. Шамал бир аз басаңдаган кезде Никита мээлейлерин чечип, белбоосуна кыстарды да, колдорун үйлөгүлөп алып, догоонун кулагын чыгара баштады.

— Бу сен эмне кылып жатасың?— деп сурады Василий Андревич.

— Эмне кылмак элем, атты чыгарып жатам. Тырп этерге дарманым калбады,— деди Никита кечирим сурагансып.

— Жол бүттүбү?

— Бүттү, атты гана кыйнайбыз. Бечара өлө турган болду,— деди Никита бардыгына даяр болуп, өпкөсүн кагып шылкыйып турган атты көрсөтүп. — Түнөө керек,— деп кайталады ал тим эле кербен сарайга түнөй тургансып, анан каамыттын боосун чече баштады.

— Үшүп калбайбызбы? — деп сурады Василий Андревич.

— Арга канча? Үшүсөк да чыдайбыз да,— деди Никита.

VI

Кош тон кийген Василий Андревич суукту тоотподу, өзгөчө күрткү менен алышып жүрүп ого бетер ысып чыкты; бирок чын эле түнөй турганына көзү жеткен соң жону дүрүлдөп кетти. Көңүлүн жубатмак болуп чананын ичине олтурду да, папиросу менен ширеңкесин алып чыкты.

Никита атты чанадан чыгарды, Олоң кайышты, басмайылды, божуну чечти, каамыттын кулагын чыгарын, догону алды, ат менен сүйлөшө берди.

— Кана бери чык, чык эми,— деди атты чананын жанжыгачтарынын ичинен жетелеп чыгарып бара жатып. — Биз сени мобу жерге байлап коёбуз. Астыңа саман салып, ооздугуңду чыгарам,— деди ал айтканын айтканындай иштеп жатып. — Жалмалап алсаң чарчагың билинбей калат.

Бирок Никитанын сөзү Керооздун көңүлүн көтөрө албады окшойт, беймаза болуп турду; улам бир бутун көтөрүп, жонун шамалга тосуп, чанага ыктады, башын Никитанын жеңине сүргүлөдү.

Никитанын колун уялтпас үчүн гана жасап жаткансып, дал тумушугунун астына салынган самандан Керооз бир тутам сугунуп алды, бирок азыр саман жей турган мезгилби дегенсип, аны кайра оозунан чыгарып салды, ошентип шамал саманды ошол саат бырылдаткан бойдон учуруп барып карга көмдү.

— Эми белги жасайлы,— деди Никита, чананы шамалды каратып коюп, жанжыгачтан басмайылды чечти, аларды өйдө көтөрүп, чананын алдына байлады. — Эгерде карга басылып калсак ак ниет адамдар жан жыгачтарды көрүп, бизди казып алышат,— деди Никита. — Карыялар ушинтип айтышчу.

Василий Андревич бул убакта тонунун өңүрлөрү менен чүмкөнүп алып күкүрт чийдин биринин артынан экинчисин болот күтүчуга сүргүлөп жаткан, бирок колдору калтырап, чийдин бири чала күйсө, экинчисин папироско жакындатар менен шамал үйлөп өчүрүп жатты. Акыры чийдин бири толук күйүп, анын тонунун жүнүн, ичин карай бүкүрөйгөн сөөмөйүндөгү алтын шакегин, шалчанын астынан чыгып. кар баскан сүлүүнүн саманын бир саамга жарык кылды, папирос түтөдү. Эки жолу дембе-дем соруп, түтүндү ичине тартты, мурутунун арасынан кайра бурулдатып чыгарды, дагы сормок болду эле, папиросту шамал жулуп, саманды учурган тарапты карай-айдап жөнөдү.

Бирок тамекинин ошол бир-эки жутум түтүнү да Василий Андревичтин көңүлүн көтөрдү.

— Түнөй турган болгон соң түнөш керек! — деди ал чечкиндүү сүйлөп.

— Шашпай коё тур, желек да жасайм,— деди ал мойнунан чечип, чананын ичине Таштамак болгон жоолугун алып, мээлейин чечти да, чананын кырына чыгып, басмайылга жетмек болуп боюн созду, жоолукту ага бекем байлады.

Жоолук бирде жанжыгачка жабыша калып, бирде делдектей түшүп, бирде чоюлуп, чакчак үн чыгарып, ошол саат дирилдеп кирди.

— Көрдүңбү, ойдогудай болду! — деди Василий Андреич чананын ичине кайра түшүп бара жатып өз ишине маашыр болгонсуп. — Экөөбүз чогуу жатсак жылуураак болот эле, бирок батпайбыз,— деди ал.

— Мен орун табам,— деди Никита,— атты жабуулоо керек, жүрөгү начар неме солкулдап кетти. Түрчү өйдө,— деп кошумчалады ал, чананын жанына барды да Василий Анреичтин астынан таарды сууруп алды.

Шилия менен седелканы алды да, таарды эки кабаттап Кероозго жапты.

— Канткен менен жылуураак болот, акмагым,— деди ал таардын үстүнөн кайра шилияны салып, седелканы токуп жатып. — Сизге шалчанын кереги жокпу? Саманды да мага бериңиз,— деди жумушту бүтүп, чананын жанына кайра келген Никита.

Василий Андреичтин астынан тигинисин да, мунусун да сууруп алып, Никита чананын артын карай жөнөдү, ал жерде карды оюп, саман төшөдү, тумагынын кулагын түшүрүп, кафтанына оронду, сыртынан шалча менен жамынды да, шамалдан ыктап, чананын арт жагына олтура кетти.

Никитанын бул кылыгын карап олтуруп, Взилий Андреич тескери баш чайкады, ал түркөйлүктөрү, аңкоолуктары үчүн мужиктерди башынан эле жактырбай турган, ошентип жатмакка кам урду.

Ал калган саманды чананын ичине жайып, жамбашына калыңдап салды да, колун жеңинин ичине катып, шамалдан ыктоо болсун деп башын чананын бурчуна катты.

Уктагысы келбеди. Жатып алып ойлоно баштады: өз өмүрүнүн жападан-жалгыз максатын, маңызын, кубанычын жана сыймыгын түзгөн ошол бир гана нерсе жөнүндө,— канча акча тапкандыгы жана дагы канча акча таба ала тургандыгы; өзүнө тааныш башка адамдардын канча акча тапкандыктары жана канча акчасы бар экендиги, жана да аларга окшоп өзүнүн дагы толгон-токой акча таба ала тургандыгы жөнүндө ойлоно берди. Горячкиндин токоюн сатып алгандыгы ал үчүн зор маанидеги иш болмок. Ошол токойдун эсебинен мүмкүн дароо эле ондогон миң сом табам деп үмүт кылды. Ошентип ал күзүндө көргөн токоюн көңүлүндө эсептей баштады, анын эки теше жериндеги бардык жыгачтарды санап чыккан болучу.

«Эмен чананын таманына жарайт. Кесип саткандарым өзүнчө. Бир теше жерден отуз саржанча отун чыгат,— деди өзүнө-өзү. — Бир тешеден кур дегенде эки жүз жыйырма бештен жанымда калат. Элүү алты теше беш жүз алтымыш сом, дагы беш жүз алтымыш сом, анан дагы элүү алты теше, анан дагы элүү алты теше, анан дагы элүү алты». Иши кылып он эки миңден ашып кетти, бирок счёту жок болгон соң туптуура канча болорун так санай албады. «Баары бир он миң сом бербейм, ачык жерин чыгарып салып, сегиз миң сом берем. Жүз, болбосо жүз элүүнү чөнтөгүнө салып, жер ченегичтин оозун майлап коём, ал он беш теше ачык жерди менин пайдама ченеп чыгарып салат. Ошентип сегизге берет. Азыр үч миңди колуна кармата турам. Ушаланып калып жүрбөсүн,— деп ойлоду билеги менен чөнтөгүндөгү капчыгын сыйпалап көрүп. — Бурулуштан кантип адашып калганымды билбейм. Токой, токойчунун үйү ушу жакын жерде болууга тийиш эле. Иттин үнү да үгүлбайт. Керек кезде үрбөй калышат, каргыш тийгирлер». Ал жакасын түрүп, тыңшай баштады; ызылдаган шамалдын, жанжыгачтагы дирилдеген жоолуктун жана дыбырап чанага тийген кардын үнүнөн башка эч нерсе үгүлбады. Ал кайра чүмкөнүп алды.

«Мунусун билгенде түнөп эле алсак болмок экен. Мейли эми, жыдыкейи жок, эртең жетебиз. Болгону бир күн ашык кетти. Аба ырайы ушинтип турганда тигилер деле бара коюшпас». Аңгыча шишеги үчүн тогузунда этчиден акча алууга тийиш экендиги эсине түштү.

«Өзү келмек эле; мен жок—аялым акча алганды билбейт. Жеткен сабатсыз неме аным. Чындап сылык мамиле жасаганды билбейт,— анын кече майрамда мейманга келген становойго сылык мамиле жасай албаганын эстеп, ойлоно берди. — Аял деген ошо да! Эмнени көрүптүр? Ата-энем барда биздин үй кандай эле? Эптеп бирдеме эмес беле, кыштактык карапайым мужик: болгон дүйнөсү жалгыз рушкасы менен кербен сарайы. А мен он беш жылдын ичинде эмнени гана жасабадым? Дүкөн, эки кабак, тегирмен, эгин кабыл алчу жай түргүздүм, эки именьем арендада, тунукелеп жабылган кампалуу үйүм бар,— ал өзүнө-өзү сыймыктанды. — Ата-энемдин убагында эмне бар эле! Округда азыр күркүрөп турган ким? Брехунов».

«А эмне үчүн мындай? Анткени иштин көзүн билем, башкаларга окшоп алма быш, оозума түш деп келжиреп жатып албай, аракеттенем. Мен түндө да уктабайм. Бороонбу же бороон эмеспи, мага баары бир — жолдогум жолдо. Иш да бүтө берет. Алар акчаны асмандан түшөт деп ойлошот. Жок, сен эмгектен, баш катыр. Мага окшоп кирпич какпай айталаада түнө. Ойлоно берип баш шишийт,— деп ой жүгүрттү өзүнө-өзү корстон болуп. — Бир келген бакыт менен эл көзүнө көрүнөм деп ойлошот. Көрбөйсүңбү тиги Мироновдорду, миллиондуу болуп олтурушат. Эмгектене бер, мээнетиң талаага кетпейт».

Ошентип, колунда жарты тыйыны жок туруп иш баштаган Мироновго окшоп, мен да миллиончу болушум мүмкүн деген ой Василий Андреичтин делебесин козгоду, ошондон улам анын кимдир бирөө менен сүйлөшкүсү келди. Бирок сүйлөшөргө эч ким жок... Эптеп Горячкиного жетсе, помещик менен сүйлөшүп, анын көзүн будамайлайт болучу.

«Көрчү, шамалдын сокконун кар басып калса эртең менен чыга албайт окшойбуз!» — деп ойлоду ал чананын кашын ийип, капталга сабагылап дуулдаган шамалга кулак төшөп. Ал башын көтөрүп, айланага көз чаптырды: агыш тартып уйгу-туйгу термелген караңгылыкта Керооздун карарган башынан, жабылган таары желпилдеген жонунан, түйүлгөн калың куйругунан башка эч нерсе көрүнбөдү; алды жакта да, арт жакта да, айланада бүт бойдон кээде болор-болбос агара түшкөнсүгөн, кээде мурдагыдан да коюуланган баягы эле бир түрлүү караңгылык.

«Никитанын тилин бекер эле алган экенмин,— деп ойлоду ал. — Кете берсек бир жерден чыкмакпыз. Кур дегенде кайра кайрылып, Гришкиного барсак Тарастыкына түнөп алмак экенбиз. Эми минтип түнү бою ушу жерде олтур. Мунун эмнеси жакшы? Эч нерсе эмес, кудай эмгегиңди жебейт, жатып ичер жалкоолордуку же келесоолордуку башка кеп. Тамеки тартыш керек эле». Ал туруп олтурду, папирос салгычын алып чыкты, көмкөрөсүнөн жатып, өңүрлөрү менен отту шамалдан далдаалады, бирок шамал тешик таап, ширеңкени биринен сала бирин өчүрдү. Акыры эбин таап бир чийди күйгүзүп, тамекисин тутандырды. Мунусуна абдан кубанды Тамекисин ага караганда шамал көбүрөөк тартты, баары бир ал эки-үч ирет сорду, кайра көңүлү көтөрүлө түштү. Кайра чананын артын жазданды, кымтыланып алып, эстей баштады, кыялга батты, анан күтүлбөгөн жерден эсинен ажырап, үргүлөп кетти.

Аңгыча бир нерсе түрткүлөгөндөй болду, ойгонуп кетти. Же Керооз анын астынан саман жулуп алдыбы, же өз ичинен бир -нерсе сайып жибердиби, айтор ал ойгонду, жүрөгү ушунчалык тез, ушунчалык күчтүү соккондуктан астындагы чанасы титиреп жаткансып көрүндү. Көзүн ачты. Айлана баягысындай эле, бирок жарыгыраак көрүндү. «Жарык болуп келатат,— деп ойлоду,— таңга деле аз калган окшойт». Бирок ай чыккандыктан гана жарык боло баштаганын дароо биле койду. Ал башын көтөрдү, адегенде атын карады. Керооз жонун шамалга тосуп, калчылдап турган экен. Кар баскан таар түрүлүп, шилия бир капталына ооп калыптыр, жал, көкүлү сапырылып, кар баскан башы эми көрүнүп турду. Василий Андреич чананын кырынан ашып, анын арт жагын карады. Никита баягы калыбында былк этпей олтурат. Жамынган таарын, буттарын опуйтуп кар баскан. «Мужигим тоңуп калбагай эле: кийими начар. Балээге кабыласың. Бу элиңдин мазасы жок. Караманча түркөй немелер»,— деп ойлоду Василий Андреич, анан аттан таарды сыйрып алып, Никитага жапмак болду, бирок ичиркенип тургусу келбеди, анын үстүнө ат селейип тоңуп калабы деп чочулады. «Муну неге алдым экен! Ушунун

баары аялымдын акмактыгынан!» — деп ойлоду Василий Андреич акидей асылган аялын эстеп, анан кайра өз ордуна кулады. «Чоң атам да бир кездерде түнү бою кардын үстүндө олтурган экен,— деди ал,— эч нерсе болбоптур. Ал эми Севастянды болсо казып алышты,— ошол саат экинчи окуя эсине түшө калды,— өлүп калыптыр, бүкүлү тоңдурган малдын денесине окшоп зыңкыйып катыптыр».

«Гришкинодо түнөп калсак эмне, эч балээ жок эле». Жүндүн жылуусу бекерге кетпей, бүт денесин — мойнун да, тизелерин да, тамандарын да жылуу кармасын деп бапестеп жатып кымтыланды да, кайра уктамак болуп көзүн жумду. Түшкөн олжолорун, элдеги карыздарын кайра эстеп, кайра өзүнө өзү мактанып, өзүнө өзү жана өз абалына кубана баштады, бирок жашырынып келе баштаган коркунуч жана эмне үчүн Гришкинодо түнөп калбады экенмин деген өкүнүчтүү ой эми аларды кайра-кайра үзө берди. «Жылуу текченин үстүндө жатканга не жетсин». Ал нечен курдай оодарылды, шамалдан качып, нечен курдай оңдонуп жатты, бирок баары бир жайсыз жаткансып сезиле берди ага; ал кайра туруп, оңдонуп жатты, буттарын ороп, көздөрүн жумду, былкылдабай калды. Бирок катуу кийиз чокойдун ичиндеги буттары кайрылып калгандыктанбы же бир жерден шамал кирип жаткандыктанбы, ал бир аз жатты, анан азыр Гришкинодо кериле тартып жылуу үйдө жатпайт белем деп өзүн өзү жемеледи, кайра турду, оронуп алып кайра жатты.

Василий Андреич алыстан чакырган короздордун үнүн уккандай болду. Ал сүйүнүп кетти, жакасын түшүрдү, кунт коюп тыңшай баштады, бирок ал канчалык кулак түрсө да жанжыгачка тийип ышкырган шамалдын дирилдеген жоолуктун, чананы сабалаган кардын добушунан башка эч нерсе угулбады.

Никита кечеги калыбынан козголбой олтурат, Василий Андреичтин эки курдай чакырганына да жооп кайтарбады. «Мында кайгы — капа да жок, уктап жаткан болсо керек» — деп ойлоду Василий Андренч чананын артындагы бапыйта кар баскан Никитаны өкүнө карап,

Василий Андреич жыйырма жолу туруп, жыйырма жолу кайра жатты. Дегеле таң атпастай сезилди. «Таңга аз калган болуу керек,— деп ойлоду ордунан туруп, айланага көз чаптырды. — Саатымды карайынчы. Ачынсаң тоңуп кетесиң. Кана, таңга аз калганын билип алсам, көңүл көтөрүлө түшөр. Атты чеге баштайбыз». Василий Андреич көңүлүнүн тереңинде таңга али көп бар экенин билген, бирок улам барган сайын абдырай баштады, ошол эле убакта өзүн текшергиси да, алдагысы да келди. Ал чолок тонунун бүчүлүктөрүн абайлап чыгара баштады, анан койнуна колун салды, желеткесине жеткиче далайга убураланды. Ал күмүш саатын эптеп алып чыкты да карай баштады. Отсуз эч нерсе көрүнбөдү. Ал баягы чылым тарткандагысындай болуп, чөгөлөп, көмкөрөсүнөн жатты, ширеңкесин алып чыгып, чага баштады. Эми ал ишке этияттык менен киришти, күкүртү эң көп чийди манчалары менен сыйпалап таап, бир эле чагып күйгүздү. Саатты жарыкка алып барды, карап алып, өз көзүнө өзү ишенбеди... Бар болгону бирге он мүнөт кетиптир. Түндүн чети да оюла элек.

«Ох, түндүн узунун ай!» — деп ойлоду Василий Андреич, анан кайра топчуланды, кымтыланып алып чананын бурчуна тыгылды, таңды сабырдуулук менен күтмөк болду. Аңгыча шамалдын бир беткей үнүнүн арасынан кандайдыр бир жаңы, тирүү үндү даана укту. Үн бир калыпта күчөп олтуруп, кулакка кандай даана угулса, кайра дал эле ошондой бир калыпта өчө баштады. Мунун карышкыр экенинде эч кандай күнөм болбоду. Карышкырдын жакын эле жерде жүргөнү жаактарын буруп, үнүн кандай өзгөрткөндүгү шамалдан улам байкалып турду. Василий Андреич жакасын шарт түшүрдү да, кулак төшөдү. Керооз да кулактарын тикчиңдетип кунт коюп тыңшады, анан карышкырдын улуган үнү басылганда, улам бир бутун көтөрүп коюп, чочулай бышкырды. Мына ушундан кийин Василий Андреич уктамак гана түгүл, жүрөгүн да баса албады. Ал өзүнүн эсеп-кысаптары, иштери жөнүндө, өзүнүн атак-даңкы, өзүнүн наркы жана байлыктары жөнүндө ойлонууга канчалык аракеттенбесин, коркунуч аны улам көбүрөөк ээлеп. бардык ойлоруна үстөмдүк кыла баштады, эмне үчүн Гришкинодо түнөп калбадым экен деген күдүк бардык ойго аралашты.

«Токоюн кудай алсын, ансыз деле иш чачтан көп. Эх, түнөөр жер болсо эмне! — деди өзүнчө кобурап. — Мастер да тоңушат деп айтып жүрүшөт. А мен ичкем.» Ал калтырай баштады, анын үшүгөндүктөн же корккондуктан экенин билбеди. Баягысындай чүмкөнүп жаткысы келди, бирок анте албады. Тынчтанып олтура албады, ордуна туруп өзүндөгү көтөрүлүп бара жаткан, анын алдында өзүн кубатсыз сезген коркунучту жок кылмакка бир арга тапкысы келди. Ал папиросу менен ширеңкесин кайра алып чыкты, бирок болгону үч чий калыптыр, алары да начарлары. Үчөө тең шырылдап барып өчүп калышты.

«Кудай алсын силерди, каргыш тийгирлер!» — ал сөгүндү, кимди сөгүп жатканын өзү да билбеди, ушаланган папиросун ыргытып жиберди. Ширеңкенин кутусун да ыргытып жибермек болуп барып токтоп калды, аны чөнтөгүнө салды. Ушунчалык беймаза боло баштады, ал тынч алып олтура албады. Чанадан түшүп, шамалга жонун тосуп турду да кайрадан киндигинин астынан чычырата курчана баштады.

«Ажалды күтүп жата бермек белең! Атка мин да жолго түш,— аңгыча оюна ушул келди. — Киши мингенден ат чарчабайт. Бул,— деп ойлоду Никитаны карап,— баары бир өлөт. Мунун турмушу кайсы, иттин турмушу кайсы! Өлүү-тирүү жүргөнүнүн буга баары бир, а менин, кудайга шүгүр, колумда бирин-экин бирдемем бар...»

Ошентип, ал атты чечти, тизгинин мойнун карай каңтарып, секирип минмек болду, бирок тону менен өтүгү ушунчалык оор болгондуктан, кулап түштү. Ошондо ал чананын үстүнө чыгып, атка секирип минмек болду. Бирок анын салмагына чыдабай чана солкулдап кетти да, ал кайра кулап түштү. Атты чананын жанына үчүнчү ирет жетелеп келди, чананын кырына этият чыгып, аттын жонуна туурасынан артылды. Ошол жаткан калыбында эки-үч ирет обдулду, акыры бутун аттын жонунан арта салды, шилиянын каптал кайыштарына таканчыктады. Солкулдай түшкөн чанадан улам Никита ойгонуп кетти, ал кобурап жаткансып сезилди Василий Андреичке.

— Силерге окшогон келесоолордун сөзүн угүп. Эмне бейкүнөө өлмөк белем? — деп кыйкырды Василий Андреич, анан желпилдеген тонунун этектерин тизесинин астына кымтылап, аттын башын бурду да ушул жакта токой жана токойчунун үйү болуу керек деп болжогон тарабына карай жүрүп кетти.

VII

Никита таар жамынып, чананын артына барып олтурган калыбында былк этпейт. Ал табиятка аралаш жашаган, муктаждыкты билген бардык адамдар сыяктуу эле сабырлуу жана беймаза да болбойт, кыжырыда кайнабай сааттап, күндөп жайбаракат күтө алмак. Ал кожоюнунун чакырганын укту, бирок жооп кайтарбады, анткени козголгусу, жооп кайтаргысы келбеди. Алиги ичкен чайынын жылуусу, күрткү кечип жүрүп ысыган денесинин деми кайта элек болсо да, ошол жылуулуктун көпкө чыдабай тургандыгын, нары-бери кыймылдап жылынып алууга дарманы жетпей турганын билген, анткени төрт аягын тарта албай мууну калтырап туруп калган, үстөкө-босток шапалак чабылып жатса да, аяк шилтөөгө алы келбеген жана кожоюну ал кайрадан иштей алсын үчүн жем берүү керек экен го деп баамдаган ат өзүн кандай сезсе, Никита да өзүн дал ошондой алсыз сезди. Жыртык өтүк кийген буту тоңуп калды, баш бармагынан жан кетип, сезилбей калды. Анысы аз келгенсип, түлкү бою уламдан-улам муздап барат. Ушул түнү өлүшүм мүмкүн, ал гана тургай ар кандай белгилерге караганда өлүүгө тийишмин деген ой келди, бирок ал ой анча жагымсыз да, анча коркунучтуу да көрүнбөдү. Бул ойдун анча жагымсыз көрүнбөгөндүгүнүн себеби да бар — анын бүткүл өмүрү башынан аяк Шаан-шөкөт менен өтпөй, тескерисинче кара жумуштан башы чыкпады, андан чарчай баштады. Бул ойдун анча коркунучтуу да болбогондугунун себеби — мында кызматын кылып жүргөн Василий Андреичке окшогон кожоюндарынан бөлөк ал бу дүйнөдө өзүн ушул турмушка жиберген башкы кожоюнга ар качан көз каранды сезип жүргөн; өлгөндөн кийин ошол кожоюндун бийлигине өтө тургандыгын, ал кожоюн ыдык көрсөтпөй тургандыгын билген.

«Кашыктап жүрүп терген-жыйган дүнүйөсүн, көнүп калган турмушту таштап кетип жатканына ичи ачышпайбы? Арга канча, жаңы турмушка да көнүү керек».

«Жасаган күнөөлөрүмчү? — деп ойлоду ал, анан башаягына карабай ичип жүргөн күндөрүн, арака кеткен акчаларын, нечен курдай аялын капа кылганын, сөгүшүп-сагышууларды, чиркөөгө барбай койгондугун, орозо тутпагандыгын, ушул кылыктары үчүн намаздын убагында поптон уккан жемесин эстеди. — Мунун бардыгы күнөө экендигинде талаш жок дечи. Бирок ким эле өз аягы менен күнөөгө батайын деп ойлосун? Кудай мени ушундай жараткан окшойт. Көп күнөө жасадым. Арга канча?» Бүгүн түндө башынан өтүүсү мүмкүн болгон окуя жөнүндө адегенде ушундайча ойго келди, анан бул ойго экинчи кайрылбады, биринин соңунан экинчиси келе баштаган эскерүүлөргө берилип кетти. Бирде Марфанын келишин, жумушчулардын арака ичкендиктерин, өзүнүн шараптан баш тарткандыгын эстесе, бирде бүгүн тарасовдордун үйүндө болуп, андагы энчи бөлүштүрүү жөнүндөгү сөздөрдү, бирде өзүнүн кенжесин, жабуу жабылган Керооздун эми жылый тургандыгын, бирде чананын ичинде ооналактап жаткан кожоюнун эстеди. «Ушу бүгүн жолго чыкканына өзү да кабатыр болуп жатса керек, — деп ойлоду ал. — Турмушундун телегейи тегиз болсо кимдин эле өлгүсү келсин. Буларыңды бизге салыштырып болбойт». Анан ал эскерүүлөр бирине бири чаташып, аралаша баштады, ошентип ал аңгыча үйкуга кетти.

Василий Андренч атка минип жатканда Никита сүйөнүп олтурган чананын арткы кыры оодарыла түшүп, таманы ага барып бир тийди, Никита ойгонуп кетти да, кыймылдоого мажбур болду. Буттарын зорго сунду, алардын карын күбүп түшүрүп, ордунан турду, жан кыйнаган аяз ошол саат аны өз кучагына алды. Иштин жөн жайына түшүндү да, эми таардын атка кереги жок, мен жамынып алайын, таштап кет мага деп Василий Андреичтин соңунан кыйкырды.

Бирок Василий Андреич токтободу, уюлгуган кардын ичине кирип, көздөн кайым болду.

Жалгыз калган Никита эмне кылсам экен деп бир саамга ойлоно түштү. Жатар үй издейин десе буту тартууга келбейт. Эски оордуна олтурууга эми болбойт, — кар басып калды. Чананын ичине жатып деле жыргабай турганын билди, анткени жамынып жатарга эч нерсе жок, кафтаны менен тонунун эч жылүүсү калбады. Жалгыз көйнөк менен тургансып, калчылдап үшүдү. Үрөйү учту. «Оо жараткан!» — деди ал, анан мен жалгыз эмесмин, сөзүмдү кимдир бирөө угуп турат, ал мени таштабайт деген ой көңүлүн тынчытты. Ал терең улутунду, анан башындагы таарды сыйрыбай, чананын ичине түштү да, кожоюндун ордуна барып жата кетти,

Бирок чананын ичинде жатып эч жылый албады. Адегенде бүткүл денеси калтырады, андан соң калтырак басылып, акырындап эсинен тана баштады. Өлгөнүн же үйкуда жатканын өзү да ажырата албады, бирок өзүнүн тигинисине да, мунусуна да бирдей даяр экендигин сезди.

VIII

Бул убакта Василий Андреич атын өпкөгө тепкилеп, тизгининин учу менен камчыланып, токой менен токойчунун үйү ушукта деп болжогон тарабын карай кетип бара жаткан. Көзүнө кар түшүп, шамал аны токтотмокчу болуп жаткансып көрүндү, Өбөктөп алды, тонун тынбай кымтылана берди, анын этектерине жолтоо болуп жаткан муздак седелка менен такымынын ортосуна улам-улам кыстарып коюп, атын темине берди. Ат кыйналса да айдаган жакты карай бөрү желиш менен кетип баратты.

Беш мүнөтчө жол жүрдү, түз баратам деп ойлоду, аттын башынан жана мелмилдеген аппак ээн талаадан башка эч нерсе көрүнбөдү, ат кулагынын түптөрүндө жана өз жакасында ызылдаган шамалдын үнүнөн башка эч нерсе укпады.

Аңгыча алды жактан карарып бир нерсе көрүндү. Жүрөгү кубанычтуу туйлады, ал караан кыштактын үйлөрүнүн керегелерине окшоп кетти, аттын башын ошол тарапты карай бурду. Бирок кыймылсыз тургансып көрүнгөн ал караан тынбай термеле берди, көрсө ал талаанын

четине бийик өсүп, кардан чыгып турган шамалга чыдабай жанталашып термелген топ куурай экен. Аёо дегенди билбеген шамал кыйнаган шыраалжындын түрүн көрүп, Василий Андреич чочуп кетти да, шыраалжынды карай келе жатып мурдакы багытын биротоло өзгөртүп алганын, эми таптакыр башка жакты карай кетип баратканын байкабай токойчунун үйү ушуякта деп болжогон тарапты карай атын кубалап жөнөдү. Бирок ат тынбай оңго бурула берди, ансайын ал аттын башын солго бурат.

Алды жакта дагы бирдеме карарып көрүндү. Аны болду болбоду кыштак деп ойлоп, сүйүнүп кетти. Бирок ал дагы да шыраалжын баскан жер экен. Ал баягысындай эле жаналы калбай дирилдеп Василий Андреичтин үрөйүн учурду. Анысы аз келгенсип, ал баягы шыраалжындын дал өзү,— жанынан атчан киши өтүп, издерин көмө баштаган. Василий Андреич — токтоп, эңкейип карады: ал кыламыктап кар баса баштаган аттын изи экен, болгондо да өз атынын изи. Калыбы ат тердиктей жерди айланып жүрө берген окшойт. «Минтип жүрүп өлөт окшойм!» — деп ойлоду; бирок коркунучка алдырып койбос үчүн арасынан жылтылдагансыган, бирок карар замат көздөн кайым болуп кетип жаткансыган чекиттер көрүнгөн аппак кар туңгуюгун теше тиктеп, атын мурдагыдан бетер кубалап жөнөдү. Бир жолу ага же иттердин үргөнүнө же карышкырлардын улуганына окшобогон кандайдыр бир белгисиз үн угулгандай болду, бирок ал үн ушунчалык начар, ушунчалык бүдөмүк болгондуктан, анын чын эле угулуп жатканын же ага ошондой сезилгенин биле албады, ошентип ал токтоду, кулагын төшөп тыңшай баштады.

Аңгыча кулагынын түбүнөн кандайдыр бир коркунучтуу, кулакты тундурган айкырык жаңырды, жер солкулдай түштү. Василий Андреич атынын мойнун кучактай калды, бирок аттын мойну да калчылдап турат, ошентип алиги коркунучтуу үн ого бетер үрөйдү учура баштады. Василий Андреич бир нече секунд эс-учун жыя албады, эмне болуп кеткенине түшүнбөдү. Бирок корко турган деле иш жок болучу: өзүнө-өзү дем бергиси келгенби же кимдир бирөөнү жардамга чакырдыбы, айтор Керооз азаналап катуу кишенеп жиберди. «Жер сорсун сени! Жүрөгүмдү түшүрбөдүңбү, каргыш тийгир!» — деди Василий Андреич. Бирок коркунучтун чыныгы себебин түшүнгөндөн кийин да атын мурдагыдай кубалай албай калды.

«Эс-учту жыйып, жүрөктү токтотуу керек» — деди ал өзүнчө кобурап, анан токтоно албады, баягыдай шамалга каршы жүрбөй, анын өңү менен баратканын сезбей атын кубалап жөнөдү, денеси, өзгөчө ачык калып, седелкага тийип бараткан чаткаягы тоңуп кетти, ооруду, буту-колдору калтырады, деми кыстыгып, үзүл-кесил. Үрөйдү учурган ушул ээн талаада өлө тургандыгын билди, бирок аман кутулуунун эч кандай каражатын көрө албады.

Аңгыча минип келе жаткан аты күрткүгө кирип кетти, тыбырады, капталдап жыгыла баштады. Василий Андреич ыргып түштү, түшүп бара жатып буту менен таканчыктап келаткан шилияны бир капталына түшүрүп, колу менен кармап калган седелканы оодарып кетти. Василий Андреич ыргып түшөр менен ат атып турду, секирип-секирип алды да, Василий Андреичти күрткүнүн ичине жалгыз таштап, ооп түшкөн жабуусу менен шилиясын сүйрөгөн бойдон көздөн кайым болду. Василий Андреич анын артынан жөнөдү, бирок кар ушунчалык калың жана үстүндөгү тону ушунчалык оор болгондуктан, кадам сайын карга тизесинен жогору батып, жакшы баса албады, жыйырма кадамга жетпей күйүгүп туруп калды. «Токой, ириктер, аренда, дүкөн, кабактар, тунуке менен жабылган үй жана кампа, мурасчы,— деп ойлоду ал,— ушунун баары чын эле калабы? Кантип эле? Мүмкүн эмес!»— деген ой кылт эте түштү. Жаналы калбай термелген шыраалжын, анын жанынан эки курдай өткөнү эмнегедир эсине түшө калганда үрөйү учуп кетти, башынан өткөргөн окуясынын чындык экенине ишенбеди. Минтип ойлоду: «Ушунун баары түш болуп жүрбөсүн?», анын уктап ойгонгусу келди, бирок уктап турган эч жер табылбады. Ал чыныгы кар болучу, аны бетке чапкылап, мээлейи жоголгон оң колуп каарып турду, ал чыныгы ээн талаа болучу, эми кадиксиз, мына азыр келүүчү маңызсыз өлүмдү күтүп, алиги шыраалжынга окшоп, анда жалгыз калды.

Кече намаз убагында окулган курандын бир сүрөөсүн, алтын жалатылган жеңсиз чапан

кийген ырайы кара попту да, ошол попко саткан шамдарын да, аларды ошол саат кайра алып келип беришкендиктерин да, аларды кайра ящикке катып жатып аз жерден күйүп кете жаздаганын да эстеди. Ошентип ал молебен жана шамдарды берем, жаныма аралжы бол деп дал ошол Николайга жалбара баштады. Бирок алиги лик, жеңсиз чапан, шамдар, священник, молебендер — булардын бардыгы чиркөөдө эң маанилүү, эң керектүү экендигин, ал эми бул жерде аларың ага эч жардам бере албай тургандыгын, анткени ошол шамдар, молебендер менен анын башына түшкөн азыркы мүшкүлүнүн ортосунда эч кандай байланыштын жоктугун жана болушу да мүмкүн эместигин ошол замат ачык, кадиксиз түшүндү. «Көңүл чөгөт болбой,— деп ойлоду, ал,— аттын изин кууш керек, антпесем аны да кар көөмп калат. Ал мени бир жагына алып барар, мүмкүн атты да кармап алармын. Болгону шашпоо керек, антпесе өпкө көпсө ошондо курудуң. Бирок жай басуу керек деп ойлогону менен улам жыгылып, улам кайра туруп, декилдеп чуркап баратты. Кар тайыз жерлерде аттын изи зорго байкалат. «Өлөт экенмин го,— деп ойлоду Василий Андреич,— изди жоготсом, атка да жетпей калам». Бирок ошол саат алды жактан бир нерсе карарды. Ал Керооз экен, жалгыз гана Керооз эмес чана да, жоолук байланган жанжыгачтар да көрүндү. Шилиясы менен жабуусу бир капталына оогон Керооз мурдакы ордунда эмес, тизгини басылып, төмөн тартылган башын чулгуп коюп, жанжыгачтарга жакын турат. Көрсө Василий Андреич баягы Никита экөө аттан ыргып түшкөн жер чанадан элүү кадамча гана экен.

IX

Тамтаңдап жатып зорго жеткен Василий Андреич эсин жыйып, көкүрөгүн басмак болуп, чананы кармап далайга дейре кыймылсыз турду. Никита мурдакы ордунда жок, бирок чананын ичинде дүпүйгөн бир нерсе жатат, кар басып калган. Василий Андреич анын Никита экендигин биле койду. Василий Андреичтин коркунучу эми биротоло тарап кетти, аны коркутса ат минип турган, өзгөчө күрткүдө жалгыз калган кезиндеги үрөйдү учурган ошол көрүнүш гана коркута алмак. Ал коркунучту кантсе да эптеп өз боюна жолотпоого тийиш, ал эми аны жолотпоо үчүн бирдемелерди иштеп, алаксыганы матал. Ошентип алгачкы колуна тийген жумуш бул болду: шамалга жонун тосуп туруп алып, тонунун боорун бошотту. Анан көкүрөгү бир аз басыла түшкөндө өтүгүнүн, сол колунун мээлейинин ичинен карды күбүп түшүрө баштады, оң колунун мээлейи ың-жыңсыз жоголду, эмдигиче карга эки укумча көмүлүп, бир жерде жаткандыр; анан ал кайра киндигинен ылдый чытырата курчанды да ишке камурду, мужиктер тартып келген эгинди сатып алмак болуп дүкөнүнөн чыккандагы адаты боюнча, керилип койду. Алгачкы жасай турган иши аттын бутун тушоо. Василий Андреич муну да жасап, ооздукту бошотту, Кероозду чананын алды жагындагы мурдакы өз оордуна байлады, үстүндөгү таарды оңдоп жабуу үчүн атты арт жагынан айлана басты, бул убакта чананын ичинен бирдеме кыбырап, кардын астынан Никитанын башы көрүндү, Кайыгып калган Никита зорго баш көтөрүп олтурду да бети-башынан чымын коругансып, колдорун бир кызык тарбаңдата баштады. Ал колдорун тарбаңдата да, булдуруктай да берди, Василий Андреичти чакырып жаткандай болду. Василий Андреич таарды оңдобой, ошол бойдон таштап чананын жанына келди.

— Эмне болду сага?—деп сурады ал. — Эмне?

— Ө-лө-мүн мен, ошону айтам,— Никита үсүл-кесил чыккан үнү менен зорго сүйлөдү. — Жыйган-тергенимди кенжеме бер. Болбосо катыныма. — баары бир.

— Эмне, кайыгып кеттиңби? — деп сурады Василий Андреич.

— Көрөр күн, ичер суум... жараткан өзүң кечир...— деди Никита ыйламсырап, чымын коругансып, колдорун дагы эле тарбаңдата берди.

Василий Андреич үн катпай, да, былк этпей да жарым мүнөтчө турду, анан соодасы оңунан чыгып, кол чабышкан кездеги ошол чечкиндүүлүгү ойгоно түштү, ал бир кадам артка чегинди, тонунун жеңдерин түрө салып, Никитанын үстүндөгү, чананын ичиндеги карды күрөй

баштады. Василий Андреич карды күрөп бүттү да, курун чечип жиберип, тонунун боорун ачты, Никитаны түртүп жыгып, анын үстүнө баса жатты, аны тону менен гана эмес, боргулданган денеси менен чүмкөдү. Тонунун өңүрлөрүн Никитанын капталдарына кымтылап, этектерин өз тизелеринин астына бастырды, ошентип Василий Андреич башын чанага такап алып, көмкөрөсүнөн жатты, аттын кыймылы да, бороондун ышкырыгы да кулагынын сыртынан кетип, Никитанын дем алганын гана тыңшап жата берди. Никита далайга дейре кыймылсыз жатты, анан демин катуу чыгарып алып, козголо түштү.

— Ушундай эле болмок, а сен өлүп калам деп коркутасың. Жат, жылынып ал, көрдүнбү бизди...— Василий Андреич сөз баштады.

Бирок андан аркысын айта албады, көзүнө жаш айланып, алдыңкы жаагы диртилдеп кетти. Ал үнчүкпай калды, тамагын тиреген шилекейди улам жута берди. «Жүрөгүм түшүп калган окшойт; такыр алсыраган экенмин го» — деп ойлоду ал. Бирок ал алсырагандык анын ындынын өчүрө албады, тескерисинче, өзгөчө, мурда эч качан башынан өткөрбөгөн кандайдыр бир кубанычты алып келди.

«Көрдүңбү бизди» — деди ал өзүнө кандайдыр бир өзгөчө салтанаттуу элжиреп. Көзүнүн жашын тондун жүнүнө сүртүп, анын улам шамал аңтарып кетип жаткан оң этегин тизесинин астына бастырып коюп, далайга ушинтип үн катпай жатты.

Бирок өзүнүн кубанычтуу абалын кимдир бирөөгө айтууга ушунчалык кумарланды.

— Никита,— деди ал.

— Ойдогудай, жылуу.

— Ошентсең, тууган, мен аз жерден адашпадым. Сен да тоңот элен, мен дагы...

Бирок булчүң эттери титиреп, көзүнө кайра жаш толду, андан аркысын айта албай койду.

«Эч нерсе эмес,— деп ойлоду ал,— өз наркымды өзүм билем».

Ошентип ал үнчүкпай калды. Ушул калыбында көпкө жатты.

Астынан Никита жылытса, үстүнөн тон жылытты; Никитанын капталына кымтыланган тондун өңүрүн кармап жаткан колдору, үстүнө жабылган тонду кайра-кайра шамал учуруп, жылаңач калган буттары гана үшүй баштады. Мээлейсиз калган оң колу өзгөчө үшүдү. Бирок ал өзүнүн буттары жөнүндө да, колдору жөнүндө да ойлонбоду, эси-дарты астында жаткан мужикти эптеп жылытууда болду.

Бир нече ирет башын көтөрүп, атты карады, жону жылаңач калганын, жабылган таар шилиядан ооп, жерде жатканын көрдү, өйдө туруп аттын жабуусун оңдоп коюу керек эле, бирок Никитаны бир мүнөткө да таштап кетүүгө, өзүнүн ошол кубанычтуу жагдайынын мазасын алууга батынбады. Эми эч кандай коркунучту сезбей калды.

«Эми эч жакка кете албайт»,— өзүнүн алып-сатарлыгы жөнүндө кандайча көтөрүлүп сүйлөсө, мужикти жылытып жаткандыгы жөнүндө да дал ошондой көтөрүлө сүйлөдү өзүнө-өзү.

Василий Андреичтин жатканына үч саат болду, бирок убакыттын кандайча өтүп жатканын баамдабады. Адегенде кыялында бороон-чапкын, чананын жан жыгачтары, догоо тагылып, сүлк-сүлк эткен ат көз алдынан куюндап өттү, анан астында жаткан Никита эсине түштү; анан майрам, аялы, становой, шам салынган ящик, анан ошол ящиктин астында жатып жүргөн Никита жөнүндөгү эскерүүлөр аралаша баштады, анан бири сатса, экинчиси сатып алуучу мужиктер, Никита жатып жүрүүчү ак керегелүү, тунуке менен жабылган үй көз алдына элестеди, анан мунун бардыгы аралашып, бири экинчисинин боюна сиңип, бир ак нурга тутумдашкан асан-үсөндүн нурларына окшоп, ар кандай элестердин бардыгы белгисиз бир нерсеге барып такалышты, ал уктап кетти. Ал дендароо болуп далайга дейре уктады, таңга жуук кайра түш көрдү. Ал шам салынуучу ящиктин жанында турса, Тихоновдун катыны келет да майрамга деп беш тыйындык шам сурайт, шамды алып бермекчи болот, бирок колдору көтөрүлбөйт, чөнтөгүнүн ичинде карышып калган. Ящикти айланып өтмөк болот, бирок буттары да жылбайт, жалтырата тазаланган жаңы гөлөчтөрү таштан жасалган астанага жабышып калган, көтөрүлбөйт, алардын ичинен буттары да чыкпайт. Аңгыча шам салынган ящик төшөккө

айланат, караса Василий Андреич көмкөрөсүнөн түшүп, ящиктин үстүндө, башкача айтканда, өз үйүндө төшөктө жаткан болот. Төшөктөн тургусу келет, бирок тура албайт, кантсе да турууга тийиш, анткени азыр становой Иван Матвейч келет, ошентип аны ээрчитип барып токойдун баасын бычууга же Керооздун шилиясын ондоого тийиш. Аялынан минтип сурайт: «эмне, Николаевна келбедиби?» — «Жок,— дейт ал,— келген жок». Аңгыча крыльцога жакындаган бирөөнүн дабышы угулат. Становой болууга тийиш. «Николаевна, эй Николаевна, дагы эле жокпу?» — «Жок». Ал төшөктө жатты, тура албады, күтө берип зарыкты, бир эсе төбө чачы тик турса, бир эсе кубанды. Аңгыча кубанычы ордунан чыкты: күткөн адамы келди, ал Становой Иван Матвейч эмес, бөлөк бирөө, бирок баягы күткөн адамынын өзү. Ал Василий Андреичти чакырды, аны чакырган адам баягы үн катып, Никитанын үстүнө жат деп ага буйруган адамдын дал өзү. Анан Василий Андреич ошол кимдир бирөөнүн келгенине жетине албады. «Баратам!»— деп кубанычтуу үн катты, анан ошол уйкусун бузду. Ал ойгонуп кетти, бирок уктап бараткан кезиндегидей болбой, таптакыр башкача ойгонду. Анын тургусу келди — тура албады, колдорун жылдыргысы келди — жылдыра албады, буту да жылбады. Башын бургусу келди — ал да колунан келбеди. Ал таңданды, бирок буга кабагым-кашым деп да койбоду. Ичер суу көрөр күнү бүткөнүн түшүндү, буга да кабагым-кашым дебеди. Анан астында жаткан Никитаны эстеди, анын жылуу экенин, тирүү экенин баамдады, өзү — Никита, ал эми Никита — өзү болуп, өмүрү өзүндө эмей эле Никитада сыяктуу сезилди. Ал кулагын түрүп, Никитанын дем алганын тыңшайт, ал гана тургай акырын тарткан коңуругун угат, «Никита тирүү экен, демек мен да тирүүмүн»— өзүнчө салтанаттуу кобурайт.

Ал акча жөнүндө, дүкөн, үйү, алып-саткан малы жана Мироновдордун миллиондору жөнүндө ойлонот; өзү кесип кылып жүргөн иштин бардыгы менен Василий Брехунов деп аталган адамдын не себептен ирешип жүргөнүнө анча түшүнө албады. «Анын эмнеси бар экен, ал иштин жагдайын билген эмес,— деп ойлоду ал Василий Брехунов туурасында. — Мурда билбесем, азыр билем. Эми жаңылыштык кетирбейм. Эми билем». Баягы адам кайра чакырды. «Баратам, баратам!»— анын бүткүл жандүйнөсү кубанычтуу, элжиреп үн катты. Ошентип, ал өзүнүн бош экенин, эми эч кандай күч токтото албай тургандыгын сезди.

Ошентип, Василий Андреич бу дүйнөдө экинчи эч нерсени көрбөдү, укпады, эч нерсени сезбеди.

Айлана тынбай, алай-дүлөй түшүп турду. Кар мурдагысындай эле куюндап, маркум Василий Андреичтин тонун, жаналы калбай калчылдаган Кероозду, эми көрүнөр-көрүнбөс болуп калган чананы жана анын ичинде кожоюнунун өлүгүн жамынып жылуу жаткан Никитаны көмө берди.

Х

Никита таңга жуук ойгонду. Аны кайрадан жонуң кыбырата баштаган аяз ойготту. Түш көрсө, кожоюндун эгинин тарттырып, тегирменден келе жаткан экен, көпүрөнү коюп, арыктан өтмөк болот, араба тыгылып калат. Арабанын астына кирип, аны көтөрмөк болот. Мына кызык! Араба жылбайт, анын жонуна жабышып калат, же араба көтөрүлбөйт, же анын астынан чыгын кете албайт. Бели маталды. Анан муздактыгын кантесиң! Эптеп чыгуу керек окшойт. «Жетишет эми,— дейт ал арабага окшоп белинен бекем басып жаткан кандайдыр бир бейтааныш адамга. — Мүшөктөрдү тарт!» Бирок араба барган сайын муздай да берди, аны ныгырып баса да берди, аңгыча түрс эткен башкача бир үн угулду, анын көзү умачтай ачыла түштү, кайра башынан эстей баштады. Муздак араба — бул үстүндө жаткан кожоюнунун тоңуп калган өлүк денеси. Угулган үн. — Керооздуку, ал чананы эки жолу тепкен болучу.

— Андреич, эй Андреич!— иштин анык-даанасына көзү жеткен Никита акырын үн катты, обдулду.

Бирок Андреичтен жооп болбоду, салаңдаган карды менен буттары катуу да, муздак да,

салга окшоп оор да.

«Өлгөн окшойт. Жаны жаннатта болсун!»— деп ойлоду Никита.

Ал башын буруп, колу менен карды көздөү, көзүн ачты. Жарык түшүп калыптыр. Баягысындай эле шамал ышкырып, кар боройлоп турган экен, бар болгон айырмасы кар чананын тумшугуна чаба жаабай, эми чананы жана атты баса жаап, улам додолонуп жатты, аттын кыймылдаганы да, дем алганы да угулбады. «Ал да тоңуп калган окшойт»,— деп ойлоду Никита. Аны ойготуп жиберген алиги дабыш биротоло тоңо баштаган Керооздун өлүп бара жатып, жыгылып кетпес үчүн жанталашып чананы тепкилеп жибергендеги дабышы болучу.

«Кудурети күч кудайым, мени да чакырып жаткан окшойсуң,— деди Никита өзүнчө кобурап. — Эрк өзүңкү. Ойлосоң үрөйүң учат. Бирок адам эки жаралбайт, бир өлүмдөн качып кутула албайт. Эмнеси болсо да өлүмдү эртесинен эле берсе экен... «Ошентти да колун кайра катып, көзүн жумду, эми биротоло өлөт окшойм дел кадиксиз ишенген Никита магдырап жатып калды.

Эртеси күнү түшкө жакын мужиктер Василий Андреич мснен Никитаны жолдон отуз саржанча, кыштактан жарым чакырымча жерден казып алышты.

Кардан чана көрүнбөй калыптыр, бирок жанжыгачтары сороюп, чыгып, ага байланган жоолук желбиреп турган экен. Белчесинен карга баткак, шилиясы менен жабуусу ооп түшкөн Керооз башын сенейген кокосуна такап аппак; таноолоруна салаа-салаа муз тоңуп, көздөрүн кыроо баскан, анысына да мончок-мончок муз тоңгон. Бир эле түндүн ичинде эти шылынып, сөөгү менен териси гана калыптыр. Василий Андреич жиликтенбей бүкүл тоңдурулган малдын этине окшоп, зыңкыйып калган, аны буттары талтайган бойдон Никитанын үстүнөн оодарышты. Күштүкүна окшоп томпойгон көздөрүн муз баскан, серптирилген муруттарынын астындагы аңырдай ачылган оозуна кар толгон. Денеси бүт бойдон сенейсе да Никита тирүү болучу. Никитаны ойготушту, ал алда качан эле өлүп калгам, азыркы көрүп жаткандарым бу дүйнөдө эмей эле, тиги дүйнөдө болуп жаткан окуялар деп бекем ишенди. Өзүн жана зыңкыйып каткан Василий Андреичти казып алып жатышкан мужиктердин бака-бакасын укканда адегенде тиги дүйнөдө деле мужиктер ызы-чуу түшүшөт тура, адамдын денеси деле ошондой болот тура деп таңданды; бирок али мында, бу жарык дүйнөдө экендигин түшүнгөндө, өзгөчө буттарынын баштарын үшүк алганын сезгенде кубануунун ордуна кайра ындыны өчө түштү.

Никита ооруканада эки ай жатты. Үч манчасы түшүп, калгандары айыгып кетти, демек иштей берсе болот, ошондон кийин дагы жыйырма жыл жашады — адегенде жумушчу, кийин карыган кезде кароолчу болуп иштеп жүрдү. Тилеги кабыл болуп, колуна жаңдырылган ыйык мом шам кармап, быйыл дүйнөдөн кайтты. Өлөр алдында кемпиринен кечирим сурады, челекчи менен жасаган ишин унутуп, ага да кечирим берди; кенжеси менен да, неберелери менен да коштошту, өлүп бара жатып уулу менен келининин алдында ашка жүк, башка жүк болбой, аларды түйшүктөн куткарып, зериктирип жиберген ушул турмуштан жыл өткөн сайын, саат өткөн сайын ага түшүнүктүүрөөк боло баштаган, азгырып өзүнө чакырган бөлөк турмушка эми кадиксиз өтө тургандыгына чын көңүлдөн кубанды. Мына ошол чыныгы өлүмдөн кийин тирилген кишиге ал жер жакшы же жаман экендигин, көңүлүнүн иренжигендигин же иренжибегендигин, издегенин тапканын же таппагандыгын биз бардыгыбыз жакында билебиз.

ЛЕВ НИКОЛАЕВИЧ ТОЛСТОЙ

Рассказы

(на киргизском языке)

Фрунзе. Издательство «Мектеп»

Которгон **Э. Долонов**. Редактор **Ш. Келгенбаев**. Сүрөтчү **С. Асакеев**.
Көркөм редактор **К. Сейталиев**. Тех. ред. **Т. Борисенко**.
Корректор **Г. Айталиев**.

Терүүгө 19/1V 1978-ж. берилди. Басууга 18/X 1978-ж. кол коюлду. № 1 типография кагазы.
Кагаздын форматы 70×108¹/₃₂, 6,875 физ. басма табак, +0,125 форзац, 9,62 шарттуу басма табак,
+0,17 форзац, 9,76 учёттук басма табак, +0,3 форзац. Заказ № 314. Тиражы 24000. Мукабасыз
баасы 83 т. Мукабасы 12 т.

72002, Фрунзе ш., Совет көчөсү, 170, «Мектеп» басмасы.
720461, ГСП, Фрунзе 5, Жигули көчөсү. 102.

Кыргыз ССР Министрлер Советинин басма полиграфия жана китеп соода иштер боюнча
мамлекеттик комитетинин Кыргыз ССРинин 50 жылдыгы атындагы Кыргызполиграфкомбинаты.